

П. Л. Макаренко.

З життя Кубані
під комуністичною владою.

(1920—1926 рр.).

(Відбитка зі збірника „Кубань“).

П Р А Г А.

Видання Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці.

1 9 2 7.

П. Л. Макаренко.

**З життя Кубані
під комуністичною владою.**

(1920—1926 рр.).

(Відбитка зі збірника „Кубань“).

П Р А Г А.

Видання [Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці.

1 9 2 7.

3 життя Кубані під радянською російською комуністичною владою.

(1920—1926 р.р.).

З осені 1917 р. Кубань стала на шлях боротьби за свою незалежність, за право її населення власними силами будувати своє щастя, свій добробут. Два з половиною роки тяглась ця кривава й жорстока боротьба. Не тільки большевицькі війська йшли проти Кубані, а і єдинонеділимці-монархисти. Кубань не витримала боротьби на два фронти — в березні місяці 1920 р. нею заволоділи большевики. Сьомий рік вона перебуває під їх владою, сьомий рік тисячі кубанців примушені перебувати за кордоном, далеко від Батьківщини.

Ми мусимо пильно придивитись до того, що діється на Кубані тепер, ми мусимо проаналізувати, які процеси відбувались на Кубані за минулі шість років, щоб, на підставі всебічного вивчення подій на Кубані, зробити найбільш правильні висновки відносно завдань, нап'ямку й змісту дальшої праці кубанців, як на еміграції, так і на самій Кубані.

У нас немає бажання робити огляд подій з якогось партійного кутка, чи з точки погляду інтересів однієї, тієї чи іншої, верстви населення Кубані: інтереси цілої країни і всіх працюючих верств населення її постійно будуть стояти перед нами.

З другого боку, на самому початкові ми мусимо зазначити, що в нашому розпорядженні немає вичерпуючих й перевірених відомостей, на підставі яких можна б намалювати більш-менш об'єктивно повну картину життя на Кубані за останні шість років. Брак необхідних матеріалів і відомостей не дозволяє нам систематично вести огляд подій.

За браком інших джерел, ми примушені використовувати, головним чином, статистичні й інші відомості, котрі вийшли друком у Катеринодарі, Ростові, Харкові та Москві після 1918 р. На жаль, обставини позбавляють нас можливості зробити перевірку цих матеріалів, що було б

необхідно перевести, бо, перш за все, ССРСР*) немає свободи друку, а через те в газетах, журналах і, взагалі, в книжках там уміщується тільки те, на розповсюдження чого погоджується пануюча комуністична партія; по-друге, під її безпосереднім доглядом та її вказівками працюють всі статистичні установи, і по-третє, ці установи допускаються в своїй праці якщо несвідомих ухилень од правди, то значних помилок, що не раз було сконстатовано й самою комуністичною пресою. Наведемо тут один тільки приклад правдивості радянської статистики: офіційний «Статистический ежегодник за 1916—1920 год», виданий в Москві в 1921 р., на сторінках 340—341 говорить, що в 1920 р. на Кубані (Куб.-Черн. обл.) під різними культурами було засіяно 1.987.000 десятин; «Статистический ежегодник за 1921 г.», виданий в Москві в 1922 р., на сторінці 260, посів на Кубані в тому ж 1920 р. означає в 1.842.513 десятин; а третя книжка — «Сборник статистических сведений по ССРСР» за 1918—1923 р., видана в Москві в 1924 р., на сторінці 260 говорить, що на Кубані р. 1920 засіяно було всього тільки 1.435.600 десятин. В якій же з цих книжок Статистичного Управління відомости про площу засіву на Кубані в 1920 р. наближаються до дійсности?

Це все ми зазначаємо на самому початку нашої статті.

* * *

За що боролась Кубань.

До захоплення Кубані більшовицькими військами 2½ р. вона боролась за свою самостійність, за Союз Вільних Народів і Земель, за демократизм. Вона не хотіла належати ні до радянської, ні до монархістичної Москви**). Це твердження не є порожньою фразою: коли ми переглянемо всю діяльність Кубанської Краєвої Ради, починаючи 1917 р., коли ми пильно придивимось до постанов її про Кубанську Конституцію, про Кубанську Армію, про земельне питання, про Союз Народів та Земель і т. и. ми знайдемо там повне підтвердження цієї думки.

Розуміється, коли ми так говоримо, то маємо на увазі переважачу більшість населення Кубані, бо була і є одна частина його, що йшла за російськими комуністами, а друга — що йшла за російськими монархістами. Ми зараз не будемо зупинятись на цій надзвичайно складній боротьбі, а зазначаємо тільки засадничий факт: для того, щоб *заволодіти Кубанню, більшовики мусили її завойовати.*

Повне визнання цього факту ми знаходимо навіть в комуністичній пресі. Так от бувший секретарь Кубанської Комуністичної партії, В. Чор-

*) Союз Советских Социалистических Республик.

***) Кубанська Краєва Рада, постановою своєю з місяця лютого 1919 р., категорично заборонила навіть пропаганду ідей більшовизма і монархизма на території Кубані.

ний, про це говорить так: «Кубань стала советской в 1920 году не по собственными усилиями, а будучи отвоеванной у Деникина»*).

* * *

Для чого Кубань була і є потрібною для більшовиків.

Перш за все, для того, щоб мати можливість вивозити з неї хліб і другі засоби харчування, а також сирівці. Про це згадуваний уже В. Чорний каже так: «Перед Кубанью самой жизнью выдвигалась (1920 р.) первая основная задача — дать России хлеба, подкормить голодную страну и ее рабочие центры. И Кубань за все пятилетие и особенно в первые годы эту свою задачу и обязанность выполняла и выполнила с честью»**).

Не відомо, через що це Кубань має на собі такий тяжкий обов'язок — годувати Росію — та навіть і тоді, коли самій Кубані нічого було їсти, коли її діти вмірали десятками тисяч з голоду, як це було в 1921—22 р.!

По-друге, Кубань необхідна для радянської влади, як найближчий сухоходольний шлях до Кавказу, а далі, до Персії й до Турції, а Кубанські порти — для сполучення морем з Європою, Азією й Америкою.

По-третє, радянська влада не хотіла допустити, щоб Кубань знову могла стати одним з осередків боротьби проти централістичних стремлень Москви. Через те за всяку ціну ця влада намагалась захопити Кубань і мати її у своїх руках.

* * *

Засоби, якими користувалась Московська влада, щоб удержати Кубань.

Для здійснення цього свого завдання радянська влада не спинялась перед вживанням найбільш крайніх і жорстоких заходів. Після приходу радвлади на Кубань до краю загострились взаємовідносини поміж козаками та іногородніми. Останнім передано було більшовиками всю владу по станицях. Про цю політику комуністичної влади свідчить В. Чорний, кажучи, що кубанське козацтво — «в течение всего пятилетия советской власти на Кубани, за свои вольные и невольные ошибки, держалось на положении пасынка в советской семье, не привлекалось к общественным делам, к советской работе в станице! Находилось, если не под подозрением, то «на заметке» и стояло в стороне от общественной жизни, издали наблюдая, как у нас идут дела».

Ми навмисне характеризуємо становище козаків під радвладю словами комуніста, який, розуміється, не стане й не може писати проти своєї

*) В. Чорний — козак ст. Троїцької. Див. його статтю. «Первое пятилетие советской Кубани», надруковану в газеті «Красное Знамя», за 21-III-1925 р., № 65.

**) Майже скрізь цитати ми наводимо в тій мові, як це значиться в цитуємому оригіналі.

влади. Але про що ми довідуємось із його слів? Козаки, що навіть під тяжким гнітом царської Росії зуміли зберегти у себе по станицях свої виборні ради, виборних отаманів, які в свій час не допустили у себе кріпацтва, які, головним чином, своєю працею відкрили широкі кубанські степи багатими станицями, які своїм хлібом в 1920—25 р. р. годували цілу Росію, комуністичною владою свідомо держуться в стані *пасинків*, як делікатно висловлюється В. Чорний!

Чого досягла радвлада такою своєю політикою на Кубані? Ще в 1918 р. вона викликала страшенну ворожнечу й криваву боротьбу поміж козаками й некозаками; дякуючи цьому вона здобула р. 1920 Кубань і, роздмухуючи ворожнечу між ними, тим полекнувала собі панування над цією багатою країною. Надалі, на будучину політикою правного й фактичного нерівенства й пригнічення козаків, та особливо своєю земельною політикою вона створила ґрунт і засіяла зерна, що ще довго будуть давати злі для Кубані рослини: масове недовір'я й ненависть між двома основними групами населення — козаками й іногородніми.

Року 1920 у всі станиці були призначені ревкоми (революційні Комітети), які мали в своїх руках повну владу над майном та головами населення, крім того, по станицях безупинно їздили надзвичайні комісії («Чрезвычайки») й вишукували скрізь «контр-революцію».

Кубанські офіцери, що залишилися на Кубані, були зібрані в концентраційні лагери й потім, здебільшого, вивезені на північ: у Рязань, Москву, Вологодську й Архангельську губернії, або заслані на Сибір. Було також багато людей заарештовано по станицях й теж вивезено на північ. Забирали з Кубані тих, хто, на думку большевиків, міг бути організатором боротьби проти них. Значна кількість цих людей знайшла собі смерть або від большевицької кулі або від голодної смерти. Все населення станиць було зареєстровано радянською владою і всім зареєстрованим були видані спеціальні картки, як документ на легальне життя на Кубані.

Абсолютно по всіх станицях складені були списки «контр-революціонерів», які зобов'язані були періодично приходити «на реєстрацію» або тут же у станиці, або в район, або й в Катеринодар.

Поголовно у всього населення одбирались рушниці, револьвери, шапки, кінжали й інша зброя.

По станицях, в районі котрих були повстанці, большевики забирали «заложників» і, при першій можливості, розстрілювали їх. Так гинули кращі сини Кубані, котрі не виступали навіть активно!

Цей страшний терор особливо збільшився під час десанту генерала Врангеля на Кубань — в місяцях серпні й вересні 1920 р. Тисячі людей тоді були розстріляні по станицях і по містах під керівництвом відомого большевика Артабекова.

Раніше Кубань перенесла дикий терор збоку генерала Покровського й інших, а тепер знову лилась кров її синів від руки червоних катів!

Щоб хоч до деякої міри зрозуміти т. є. яким тяжким кривавим гнітом радянська московська влада придавила Кубань, наведемо тут статистичні відомости про кількість «робітничче-селянської» міліції на Кубані в 1920 р.,

одночасно наводючи кількість робітн.-сел. міліції за той саме рік тако-ж по других губернях РСФСР*).

1. Івано-Вознесенська губерня	878
2. Калужська губ.	895
3. Московська губ.	2.225
4. Нижегородська губ.	1.550
5. Тверська губ.	1.356
6. Ярославська губ.	1.158
7. Орловська губ.	1.355
8. Пензенська губ.	1.017
9. Рязанська губ.	1.544
10. Тульська губ.	1.545
11. Володимирська губ.	1.418
12. Костромська губ.	811
13. Псковська губ.	1.081
Разом	16.833
Пересічно	1.217
Донська область	4.808
Кубань	6.738

Для порівняння ми взяли цілих 13 російських губернь. Як бачимо, кожна з цих губернь, пересічно, мала біля 1.200 душ поліції, в той час як на Кубані її було 6.738 д. с.-г., в 5 разів більше пересічного числа. На жаль, не маємо відомостей про те, яким змінам підлягла ця кількість радянської поліції на Кубані в роках 1921—1926.

До революційних трибуналів того ж 1920 р. поступило справ «про контр-революцію»:

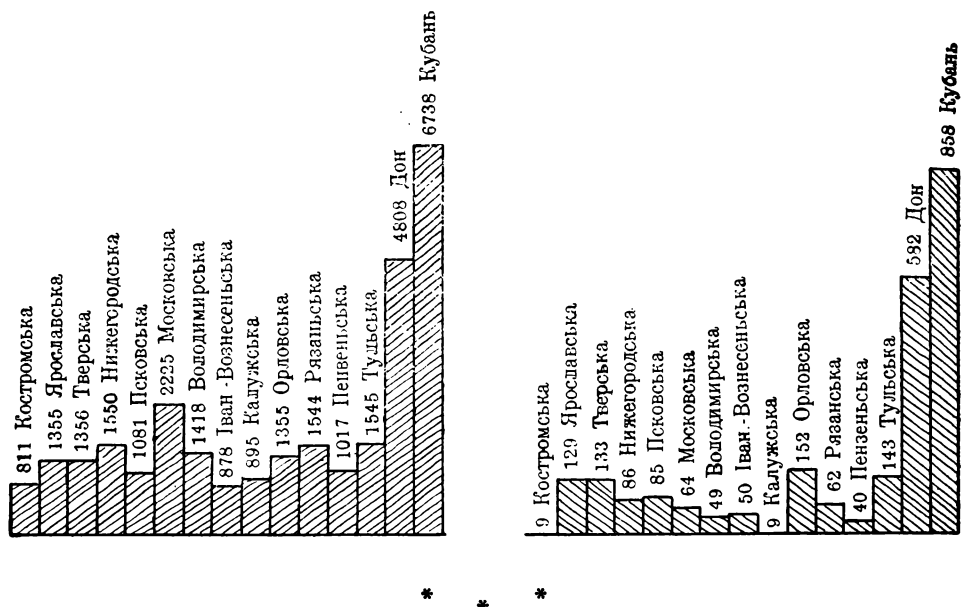
в Івано-Вознесенській губерні	50
« Московській губ.	64
« Тверській губ.	133
« Орловській губ.	152
« Рязанській губ.	62
« Володимирській губ.	49
« Псковській губ.	85
« Калужській губ.	9
« Нижегородській губ.	86
« Ярославській губ.	129
« Пензенській губ.	40
« Тульській губ.	143
« Костромській губ.	9
« Донській обл.	582
на Кубанщині	858

В 13 губернях разом 1.011 справ, на одній Кубані — 858. А скільки люду було розстрілювано, вже так, без усяких «справ»!

* * *

*) Ці відомости беремо з «Статистического ежегодника» за 1918—1920, в. II, Москва, стор. 56—57.

Адміністративний устрій Кубані.

Не дивлячись на жорстокий терор, на тисячі червоних поліцаїв, не дивлячись на десятки тисяч московського окупаційного війська, скупченого на Кубані, більшовики не могли почувати себе спокійно в цій країні.

«Будучи уже советской, — писав р. 1925 В. Чорний, Кубань долгое время была как-бы осажденной крепостью, со всех сторон обложенной врагом»). Дійсно вся Кубань вкрилась загонами повстанців! Особливо високо хвиля повстання піднялась в 1921 р., коли це повстання прийняло організовані форми і повстанці мало-мало не захопили центру Кубані — Катеринодару. Більшовики послали тоді на Кубань Буденного і знову залили степи, плавні й гори кровію. Одначе це не ліквідувало зовсім загони повстанців.

Така упертість кубанців в боротьбі з більшовиками, з одного боку, Кронштадський бунт**), безугавні повстання на Україні, в Білорусії, а також селянський рух на Тамбовщині, з другого, примусили більшовиків і на Кубані шукати ще й інших шляхів і засобів для замирення її. Вони бачили добре, що одного нацькування іногородніх на козаків не вистарчає.

*) «Красное Знамя», за 17. III. 1925.

**) Кубанці, що склали тоді частину гарнізону Кронштаду, теж виступили проти більшовиків. Частина їх утікла потім у Фінляндію.

І от більшовики почали робити спроби, щоб перетягти на свій бік горців Кубані: в 1922 р. московська влада відокремила Адигейську (черкеську) автономну область і Карачаєво-черкеську автономну область*).

Коли б цим областям були дані автономні права, а не права повітів російських губернь, як то є в дійсності, кубанські горці могли б бути до де-якої міри задоволені. Проголошення цих двох «автономних областей» не дало більшовикам бажаних наслідків — роздроблення проти-більшовицьких сил на Кубані і замирення її.

Головним джерелом протибільшовицьких повстань було кубанське козацтво. Для забезпечення успіхів більшовицької політики на Кубані треба було його розеднати, розпорошити його сили. З другого боку, московські більшовики, завоювавши Кубань, мусили не тільки «выкачивать из нее побольше хлеба, чтобы кормить голодающую Россию», а мусили ще й дати тут заробіток тій комуністичній інтелігенції й півінтелігенції, котра допомогла більшовицьким проводирям не тільки утриматись в Москві, а й завоювати Кубань, Дон, Україну, Сибір, Туркестан, Кавказ і т. и. І як колись царський уряд проводив «обрусение» і призначав скрізь на посади, в першу чергу, «потомственных дворян» і дітей «чиновников», так і тепер московська комуністична влада порозпихала по завойованих країнах десятки й сотні тисяч членів нового «служилого сословия» — членів комуністичної партії. Одні з них дивляться «за порядком», другі виловлюють «контр-революцію», треті збирають різного роду податки, четверті ведуть агітацію, п'яті торгують, шості складають «плани» господарювання, сьомі ділять землю і т. п.

Більшовики утворили на Кубані замість єдиного центру Кубано-Чорноморської області сім адміністраційних осередків, розділивши територію Кубані на відповідне число адміністраційних одиниць. Це районування було переведено 1-го жовтня 1924 р.

Розділивши Кубань на округи і «автономні» області, більшовики відібрали у станиць і ті права на самоврядування, які станиці мали навіть за часів царської влади, і передали частину цих прав новим районним комітетам. До більшовиків кожна станиця мала свій бюджет, сама утримувала школи, лікарні й т. п., тепер цим відав район. Станиці з величезним населенням (15—20 тисяч) поставлені в залежність від районних комітетів, у станичних рад руки зв'язані. Станиці, що сотню років самостійно вели своє громадське господарство, мусять тепер по різних дрібних справах звертатись за 15—30 верстов в районний комітет! Громадські діячі-учителі, фершалі, агрономи і інші мусять ходити пішки щомісяця за платнею у район. Дарма гається час, витрачаються кошти на канцелярську переписку, гальмується діяльність станичних громад. Це у більшовиків називається — «приблизить власть к населению!»

*) За даними 1) «Весь СССР» і 2) «Административное и территориальное деление СССР», виданими в Москві, — Адигейська автономна область має площу в 2.959 кв. км., населення 111.701 д., з цього — черкесів — 48,8%. Карачаєво — черкеська: площа — 11.400 кв. км., населення — 148.322 д., серед них: черкесів — 10,9%, чеченців — 33,6%, осетин — 9,0%, разом — 53,5%.

Цей новий адміністративний розподіл Кубані показаний на наступній таблиці*):

Округи, автономні області.	Площа в кв. верст.	Кількість					Гу-стота на-сел.	
		Населе-ння	Райо-нів	Сіль-рад	Осель	Дворів		
Чорноморська ..	7.587	191.494	6	30	388	20.711	25	
Майкопська	12.027	299.955	5	70	385	51.295	25	
Армавірська	17.008	755.803	12	156	650	128.958	44	
Карачаєво-черкеська авт. обл.	10.281	161.095	6	73	125	25.772	16	
Адигеє-черкеська авт. обл.	2.323	109.024	5	40	222	21.869	46	
Кубанська	32.591	1.410.651	18	215	1.119	221.460	43	
Донська**)			Д а н и х н е м а є					
Р а з о м ***)	91.822	2.928.022	52	584	2.889	470.065		

Таке районування розпоршило козаків, дало можливість більшовикам розмістити на Кубані тисячі «державних» установ і вселити десятки тисяч урядовців, що видно з наступної таблиці †):

Округи і автономні обл.	Кількість установ	в них урядовців.
Кубанська	2.772	17.324
Адигеє-черкеська	408	1.397
Чорноморська	685	7.241
Майкопська	548	2.977
Армавірська	1.045	6.607
Карачаєво-черкеська	381	1.533
Донська	Немає відомостей.	
Разом	5.839	37.079

На кожну тисячу населення припадає 12,6 «совработників». Кожний урядовець в 1924—25 р. діставав пересічно 56 карб. 35 коп. на місяць ††), а 37.079 урядовців одержували на місяць 2.089.401 карб. 65 коп., а на рік 25.072.819 карб. 80 коп.

Ці колосальні видатки на радянських урядовців на Кубані свідчать про те, що московська влада дійсно стала дуже близько... до кипіння населення і витягає з неї на своїх «совработників» щорічно 25 мільйонів карбованців, або з кожної душі бере 8 карб. 50 коп.

Ми не говоримо, що ці «совработники» усі не потрібні для Кубані. Ні! Ми тільки констатуємо, що 1) «совработників» на Кубані занадто багато і 2) що вони коштують для населення надзвичайно дорого!

В тому ж 1924 р. більшовицька влада організувала окреме Управління Північно-Кавказького Краю, обєднавши 1) округи Донецьку,

*) «Статистический справочник по Северо-Кавказскому Краю», 1926, стр. 2—3.

**) До Донської округи одрізані Ейський, Старомінський і Кушівський райони Кубані.

***)) Без Ейського, Старомінського і Кушівського районів.

†) «Справочник по Северо-Кавказскому Краю», стор. 327, на 1. V. 1925 р.

††) «Статистический справочник по С.-К. Кр.», стор. 330.

Шахтінську, Таганрогську, Донську, Сальську, Ставропольську, Кубанську, Чорноморську, Майкопську, Армавірську, Терську і Сунженську, 2) автономні області: Адиге-Черкеську, Карачаєво-черкеську, Кабардіно-Балкарську, Северо-Осетинську, Ингушетську і Чеченську і 3) самостійні міста: Владикавказ і Грозний.

Північно-Кавказький Край має територію в 268.149 кв. кіломет., населення 7.521.582 душ, районів — 146, сільрад — 1.832, осель — 9.183, дворів — 1.225.020*).

Порівняємо Північно-Кавказький Край з деякими самостійними державами**):

Д е р ж а в и.	Територія в тис. кв. км.	Населення в тисячах душ.
Північно-Кавказький Край	268	7.521
Бельгія	30	7.666
Болгарія	103	5.008
Венгрія	93	8.159
Чехословачія	140	13.611
Югославія	249	12.017
Румунія	296	16.500
Голандія	34	7.204

Відомо, що з 1917 р. і до 1920 р. кубанці, донці й терці мали свої виборні парламенти — Кубанську Краєву Раду і Круги — Донський і Терський, відомо, що не тільки кубанці, а донці й терці довго вели боротьбу з більшовицькою владою за свої права.

Здавалось, що комуністична влада, почавши в 1924 р. організувати Північно-Кавказький Край, має на увазі дати йому принаймні автономію. Однак цього не сталося! Величезний і багатий Північно-Кавказький Край більшовики зробили просто звичайнісенькою губернею РСФСР. Голова Виконавчого Комітету Північно-Кавказького Краю і голови всіх округ призначаються московською владою, як за часів царської влади призначались з Петрограду наказні отамани і губернатори. Це ми мусимо сконстатувати і цей факт ясно засвоїти не на підставі наших спостережень або даних емігрантської преси, а на підставі заяв самих комуністів.

Ось голова Північно-Кавказького Виконавчого Комітету, комуніст Богданов, на засіданні Совнаркому в Москві в-осени 1926 р. заявив наступне: «Наши округа, которые не ниже крупных губерний РСФСР., пользуются только правами уездов! Краевой Исполком, в сущности, имеет права не больше любого губернского исполкома. Поэтому Край-исполком выдвигает вопрос о необходимости расширения административно-хозяйственных прав Северного Кавказа***). Навіть комуніст, призначений тією ж Москвою, примушений говорити «о расширении прав!»

Коли більшовики вели боротьбу проти Кубанської Ради, вони проголошували Кубансько-Чорноморську, а потім і Північно-Кавказьку са-

*) «Статистический справочник по С.-К. Кр.», стор. 2—3.

**) «Народное хозяйство СССР в цифрах», 1925.

***) Газета «Молот» за 3. XI. 1926.

мостійні республіки, а коли завоювали Кубань, то цілий Північно-Кавказький Край зробили губернею Москви. Кубанська округа, наприклад, що займає територію більшу цілої Бельгії і має 1.410.651 д. населення*), юристується тільки правами повіту любієї російської губернії! Не більші права мають Адигейська і Карачаєво-черкеська «автономні» області. Виконавчі Комітети в округах і «автономних» областях залежать від Кравового Виконавчого Комітету, а Краввий — в Ростові має права губерніяльного.

Така сумна дійсність захована за крикливою большевицькою вивіскою — РСФСР., такий зміст конституції «первой в свете социалистической республики!»

Очевидно, большевиків на Кубані цікавлять не права населення, не права національностей, а щось инше!

* * *

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ПОДАТОК.

По приході на Кубань радянська влада почала вивозити відділя на північ пшеницю, ячмінь, жито, коров, овець і т. п., дармо забіраючи все це у населення. Раніш вже згадуваний В. Чорний пише про це так: *«Став злебным и продовольственным резервуаром Советской России, она (Кубань) дала многим десяткам, если не сотням миллионов пудов хлеба, спасла от голода и смерти тысячи и тысячи людей».*

В дійсності, розуміється, хліб свій Кубань не давала по своїй волі, а радянська влада забірала його у населення. Перший редактор газети «Красное Знамя», заснованої зараз же після приходу радвлади на Кубань в 1920 р., А. Димант, в статті: «Воспоминания о первых днях» пише: «Работа советской власти и нашей партии тогда состояла в том, чтобы, по возможности, выкачать больше хлеба с Кубани для снабжения армии и голодающих рабочих»**).

Спочатку це називалось «продразверсткой», яка полягала в тому, що агенти влади наказували станицям стільки й стільки-то десятків тисяч пудів зерна приставити на своїх возах, своїми кіньми чи волами до зазначеного місця. Разом з такими наказами виряжались у станиці війська з кулеметами, а іноді й з гарматами, зганялось населення на майдани, де й оголошувалось йому, які будуть наслідки, коли збіжжя не буде своєчасно звезене. Від цієї «продразверстки» стогін стояв по всій Кубані!

Потім, коли кубанські винбарі були вичищені, влада запровадила «продналог», який в 1923 р. перетворюється в єдиний сільсько-господарський податок. Здавалося, що мусили б наступити кращі часи, бо у державі, яку її влада іменує соціалістичною, оподаткування населення на всій території її мусить переводитись на однакових засадах.

Що ж бачимо в дійсності? Порівняємо те, що бралось з Кубані, з

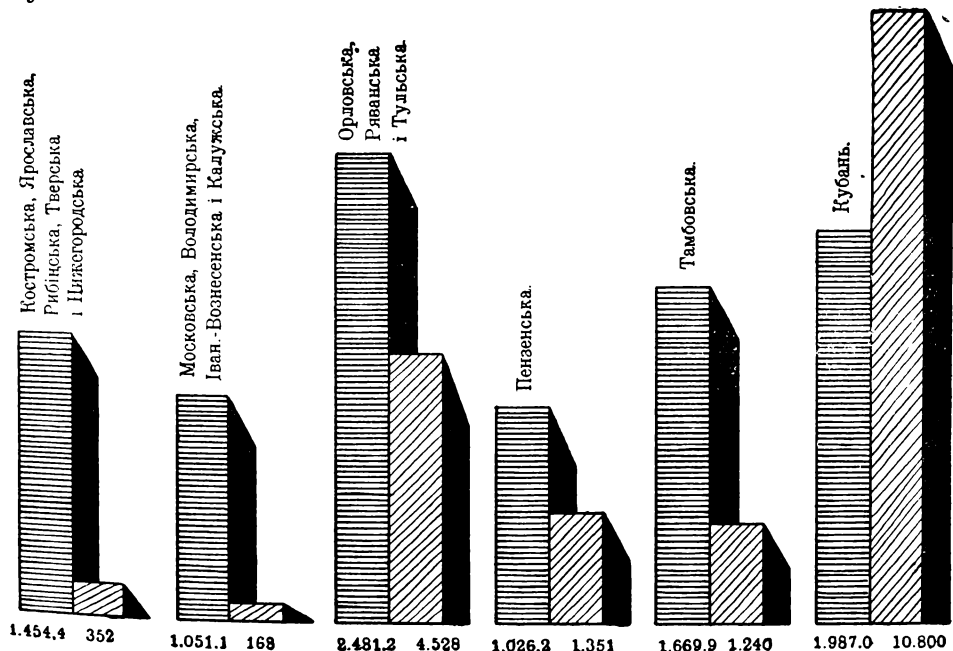
*) Площа Кубанської округи — 32.591 кв. кілм., площа Бельгії — 30.000 кв. км. Кубанська округа об'єднує території військ бувш. Черноморського і Азовського.

**) «Красное Знамя», 5. V. 1925.

тим, що бралось з Центральної Росії, наприклад, за другу половину 1923 р. у формі єдиного сільсько-господарського податку*):

Г у б е р н і.	Площа засіву р. 1920 в тис. дес.	Продподаток в тис. пудів.
Володимирська	389,7	60
Івано-Вознесенська	145,2	00
Костромська	293,2	12
Московська	276,5	41
Нижегородська	319,4	168
Рибінська	218,2	00
Тверська	470,2	172
Ярославська	153,4	00
Калужська	239,7	67
Орловська	791,5	1.083
Пензенська	1.026,2	1.351
Рязанська	857,5	1.638
Тамбовська	1.669,9	1.240
Тулська	832,2	1.807
Разом	8.062,8	7.439
<i>Кубань</i>	1.987	10.800

З цієї таблиці бачимо, що з 14 російських губернь зтягається с.-г. податку 7.439.000 пудів, а з самої Кубані — 10.800.000 пудів. Це порівняння наводимо тільки, як зразок тому, як продподаток збирається на Кубані і як в Росії.

*) Дивись: 1) «Бюллетень Центрального Статистического Управления». № 87, за 1924 р. Москва.
2) «Сборник статистических сведений за 1918—1923 гг.». Москва, 1924, стор. 106.

Площа засіву в тисяч десятин.

Продподаток в тисячах людей.

Коли нам скажуть, що в Центральній Росії сіють мало, а населення живе там густо, то ми можемо на це відповісти, що в тих губернях зосереджено майже всю фабрично-заводську промисловість РСФСР., також промисловість лісову, а нарешті там значно розвинутий дрібний халтній промисел, в той час, як на Кубані 92% населення живиться майже виключно з сільського господарства.

Заробіток, принесений московським селянином до свого господарства з тимчасового отхожого промислу або від халтнього (кустарного) виробу, зовсім не оподатковувався, а продукт його праці на полі оподатковувався в зниженій нормі. Одночасно, кубанський хлібороб відчував тягар збільшеного податку на весь продукт своєї праці, бо з під податкового пресу ніщо не вислизало; навпаки, як побачимо, ще де-що накидалося зверх дійсного прибутку.

Скільки неправди й всякого насильства творилось представниками радянської влади на Кубані, щоб зтягти з її населення «продналог», або с.-г. податок, скільки трудових козачих та інших господарств зруйновано і зроблено жебрацькими, скільки людей за продподаток було посажено по тюрмах, скільки гірких сліз темними ночами пролито на Кубані, так про це все й писати не треба!

Коли у закордонній пресі вміщуються звістки про ці жахливі насильства, комуністичні газети, звичайно, на це відповідають, що все, що пишеться в еміграційній пресі про знущання комуністів над громадянами ССРСР., є неправда й вигадки контр-революціонерів. Щоб уникнути такого закиду, в нашому огляді подій на Кубані ми покликаємось, майже виключно, на комуністичну пресу, яка, розуміється, в жадному разі не стане прибільшувати ганебних вчинків представників своєї влади.

Вкажемо декілька прикладів того, в який спосіб збирають продподаток на Кубані. Навмисне візьмемо факти з життя на Кубані не в жахливий період до 1925 р., коли, як пише В. Чорний, «у власти не было необходимой чуткости к населению, внимательного отношения к его нуждам, запросам и требованиям... временами товарищи забывали, что они служат народу, что перед ним они ответственные, что они для населения, а не население для них... Часто излишнее приказной тон в разговорах с населением, преувеличенное администрирование, отсюда иногда и неправильные распоряжения, незаконные действия, притеснение населения, высокомерное отношение к нему... что вызывало недовольство населения, раздражение против местной власти»*).

Ні, не з цих часів будуть наші приклади, а з «нової ери», коли комуністична влада стала «лицом к деревне», «лицом к казачеству», це — роки 1925 та 1926.

Ось станиця Успенська, бувш. Кавказького відділу, 24 січня 1926 р. зібралось 900 чоловік громадян станиці послухати доповідь про роботу

*) «Красное Знамя» за 21. III. 1925 р.

районового виконавчого Комітету. Після заслухання йде обговорювання доповіді. З приводу виступів селян дописувач газети «Красное Знамя» пише наступне:

«По докладу РИК-а громадяне говорили больше о налоге, обложение которым большинства хозяйств станицы было неправильным. Уполномоченный РИК-а, по выявлению скрытых пашен, насильно приписывал некоторым хозяйствам по 3—4 десятины неизвестно чьей земли; эта земля впоследствии вошла в объём обложения приписным хозяйствам, в результате граждане отказались платить или же, под давлением станичных органов, продавали последнее, чтобы уплатить... *Много хозяйств нашлось и таких, которые при продаже последней лошаденки или овец, не в состоянии были уплатить налог, благодаря неправильному обложению.* Все это сильно отразилось на состоянии хозяйств станицы».

Ну й що ж? Покарано п. уповноваженого РИК-а, який зробив такі вчинки в 1925 р.? Ні!

А ось другий приклад: «14—ХІ—1925, Ейск. Президиум райисполкома (Ейского) постановил привлечь к судебной ответственности сельсоветы (станичні ради — збори депутатів. Примітка П. М.) Широчанской, Камышеватской и Старощербиновской станиц за бездеятельность по сбору сельско-хозяйственного налога. Перед Донисполкомом возбуждено ходатайство об устройстве в станицах показательных судов над этими сельсоветами».

Як бачимо, цілі станиці несуть відповідальність за несвочасне внесення селянами продподатку. Так було в Європі в давні середні віки, так було при московських царях, так було в часи кріпацтва, так є й тепер в соціалістичній, як називають її комуністи, державі. Станичні ради віддаються під суд за те, що станичники не змогли внести «продналог»: виборні люде ставляться на знаменитий за царів московських «праввож».

Через те ми не мусимо дивуватись, коли читаємо повідомлення про те, як члени станичних рад, од ранку й до пізнього вечора, бігають по станицях й хуторах і примушують населення приносити останню мірку зерна, щоб бути — «хлебным и продовольственным резервуаром Советской России».

Для прикладу наведемо тут кореспонденцію:

«Ст. Удобная, Отраденского района. Сельсовет на ногах! Квартальные из темного утра все в разгоне! Председатель совета весь день с седла не вставал. («Трудовой Путь» 11—ХІІ—1925)».

Не тільки центральна комуністична влада накладала на Кубань надзвичайно тяжкі податки, а й її агенти на Кубані з усіх сил намагались зтягти з населення, як можна більше, хліба й інших засобів харчування. Наприклад, в 1925 році з Кубанської округи взято було продподатку не 9.300.000 пудів, як це було загадано з центру, а 9.642.108 пудів, себ-то на 342.108 пудів більше («Красное Знамя», № 85, за 1925 рік).

Яким шляхом цього було досягнуто? Там же читаємо слідуочу відповідь на цей запит: «К неплательщикам, за январь и февраль 1925 г., были применены следующие меры воздействия: описей имущества — 9.132 случая, оштрафовано — 92 хозяйства, отчуждено — у 756 хозяйств на сумму — 24.899 руб. 82 коп. За январь и февраль месяцы

передано суду 177 человек, осуждено — 149 человек». Або ось ще приклади: «Село Казминское. 1 декабря 1925 г. в село прибыла выездная сессия суда.... Суд вынес справедливое решение: виновные осуждены на 6 месяцев принудительных работ с взысканием в пользу государства полностью налога».

Далі — «Отраденский район. К 1 декабря из 184.000 рублей, причитающихся по двум срокам, внесено 119.293 руб. Первой по уплате налога идет ст. Подгорная. Между прочим, Подгорная сильнее других пунктов пострадала от градобития, в ее юрте выбито до 2.000 десятин. В районе произведено 467 описей на отчуждение имущества неплательщиков, 315 описей утверждено».

Коли тут зазначимо, що Отраденський район дуже бідний на землю для оранки (Армавірська газета «Трудовой «Путь» ч. 12 за 1926 рік пише, що в цьому районі на душу населення припадає всього 0,85 десятини), що цей район в 1925 р. дуже постраждав од градобією, буде зрозумілим, через що там, при всьому бажанні, не мають можливості вносити с.-г. податок. Але представники «робітниче-селянської влади» на Кубані не дивляться на це й з молотка продають селянське добро!

Не тільки шляхом зтягання продподатку більшовики забирають добро у населення, а ще й шляхом «торговлі». Про це буде сказано у відповідному відділі.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ.

З цілого терену бувшої Кубанської області Кубанському козачому військові належало біля 78,8%^{*)}). Це була величезна козака громада, що нараховувала біля 1½ міль. душ обох полів, в якій усі її члени-козаки мали рівні права на землю. Майже вся земля, крім лісів, була розділена на станичні юрти і вже самі станичні козачі громади наділяли своїм членам пай у тимчасове користування. Земельне питання у Кубанського війська має свою довгу історію, але зараз про це ми говорити не будемо. Зазначимо тільки слідуюче: з кінця минулого ХІХ ст. значна частина козачих станичних громад постійно скаржаться на недостачу землі. Деяким, особливо гірським станицям приходиться досить скрутно, тим більше, що козаки мусили на свій рахунок набувати військовий одяг, зброю, коней і т. п. Станична козака громада відповідала за добрий стан військового вбрання й коней у всіх станичників, що йшли у російське військо, незможним козакам станична громада позичала кошти на купівлю військового одягу. Заборженність козаків станичним громадам з кожним роком зростала. Перед революцією 1917 р. козачий пай у степових станицях був рівний 4—12 десятинам, а в гірських — 1—5 дес. Майже всі приватні землі були в руках іногородніх, або як власність, або на правах оренди.

Поруч з козаками, горцями й «корінними» іногородніми, що мали

---

^{*)} Див. Г. Ладоха. «Очерки гражданской борьбы на Кубани», 1923, Катеринодар, стор. 13; всього земель на Кубані — 8.620.589 десят., куб. каз. військові належало — 6.785.144 дес. або 78,8%. Паєвої землі — 72,9%. Горці мали — 600.000 дес. або 6,9%.

землю, по станицях жило ще 500—700 тисяч безземельних іногородніх, котрі займались хліборобством, промислом, ремісництвом, торгівлею, або заробляли наймаюю працюю.

За даними російського сільсько-господарського перепису 1916—1917 р. на Кубані, за винятком Чорноморської округи, наймитів у сільському господарстві було — 35.000 чоловіків і 37.000 жінок, разом — 72.000 д. о. п., проти 1.199.000 своїх робочих рук (527.000 чоловіків і 672.000 жінок)*).

Тут ми мусимо сказати де-кілько слів про походження іногороднього населення на Кубані. В 1865 році, себ-то через рік після скінчення довгої і кривавої Кавказької війни, всього населення на Кубані було 556.916 душ обох полов''). Серед них було: козаків 430.040 душ о. п., горців — 73.871, міщан — 29.090, селян — 11.343, купців — 3.952, духовних — 2.875, вислужених салдатів — 2.314, німців — 1.435. Як бачимо, козаків і горців було тоді 503.911 д. о. п., або 90,5%, а решта населення складала тільки 53.000 душ о. п., або 9,5%. Коли взяти на увагу те, що духовні, німці й значна частина селян були також забезпечені землею, а купці торгівлею, можна зрозуміти, що «іногородне» питання не стояло тоді гостро. У 80-х роках минулого століття кількість іногородніх на Кубані зростає до 250.000; з кінця ж минулого століття кількість іногороднього населення з кожним роком значно збільшувалась за рахунок переселенців, головним чином, з українських губернь.

За даними перепису 1897 р. Кубань мала населення 1.971.853 душ о. п., а в 1914 році вже 2.884.600 душ о. п.***), а значить за 17 років населення Кубані зросло на 912.747 душ. о. п. До кінця 1919 року кількість населення Кубані, без Чорноморської округи, піднялась до 3.254.000 душ о. п.†), себ-то з 1914 року зросло на 370.00 душ о. п., а з 1897 р. — на 1.283.000 душ о. п. Розуміється, що такого великого збільшення населення ні в якому разі не міг дати природній зріст його. Перед революцією 1917 р. козацьке й гірське населення Кубані складало, приблизно, тільки біля 51% всього населення цієї країни.

На загально-кубанському з'їзді представників всього населення Кубані в місяці квітні 1917 р. делегати іногородніх, з власної ініціативи, одногласно ухвалили постанову про те, що вони взагалі не мають ніяких претензій на козачі паї й що свої надії покладають на Російські Установчі Збори.

Як відомо, земельним законом Кубанської Краєвої Ради 1917—1918 р.р. на Кубані була скасована приватна земельна власність. Землі приватні, церковні, монастирські, бувші державні й т. п. поступали у краєвий земельний фонд для наділення малоземельних та безземельних козаків, горців і корінних іногородніх. За тими земельними власниками, котрі обробляли землю своїми руками, залишалась земля у розмірі пая

*) Большевики самі визнають, що дані цього перепису не можна рахувати точними.

**) Дивись: «Указатель географического материала, заключающегося въ Кубанских областныхъ вѣдомостяхъ за 1863, 1866 и 1874 г.г.». Тифлисъ. 1874. Стор. 11.

***) Див.: «Статистический ежегодник». Том VIII, вып. I. 1921 р., Москва.

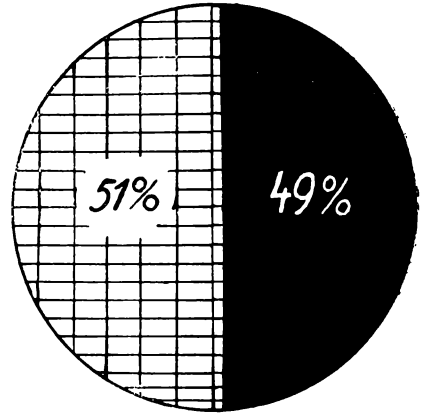
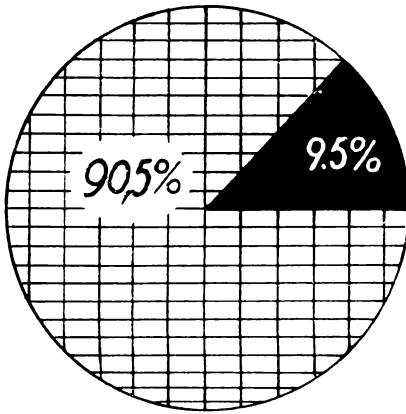
†) Див. Дм. Мерхалев — «Материалы по Экономическому положению Кубанского Края», Екатеринодар, 1919 р.

сусідньої станиці. Громадські землі козаків, горців і селян залишались за ними сповна. Краєва Рада не змінила ні порядку наділення землею ні принципу, який був положений в основу землекористування.

На нижченаведених діаграмах показано відношення кількості козацього й гірського населення Кубані до кількості иншого населення її в 1865 і 1915 роках.

1865 р.

1915 р.

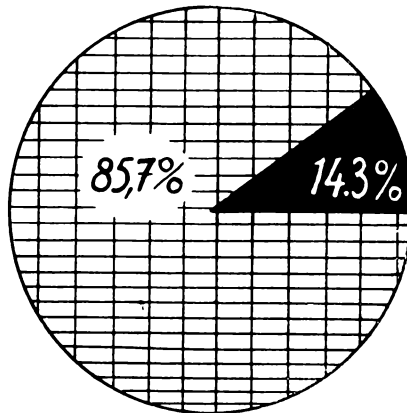

козаки й горці — 90,5%

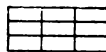
 инші — 9,5%

Росподіл землі на Кубані перед революцією 1917 р. можна зробити більш наочним на такій діаграмі:

Площа Кубані: 8,6 мл. дес.

землі:

козаці й гірські — 85,7%

инші — 14,3%

Радянська влада, захопивши Кубань в 1920 р., розповсюдила також на неї свій земельний закон. По цьому законі: 1) все населення Кубані, яке проживає у цій країні й займається сільським господарством, має право одержати землю, 2) земля наділяється на кожну родину на всіх її членів обох полів, в незалежності від їх віку («по числу едоков»), 3) розподілу на всіх підлягають всі юртові землі кожної станиці, села, або аула, 4) всі, хто займається сільським господарством, творять земельну громаду цієї станиці, села, аула, чи хутора, 5) бувші приватні землі проголошені державним земельним фондом.

В наслідок переведення в життя цього закону боротьба за землю на Кубані стала надзвичайно гострою. На боці іногородніх стояли: 1) радянська влада з її системою державного примусу й терору, 2) комуністична партія, 3) комсомол (комуністичний союз молоді), 4) «ков» — и (крестьянские общества взаимопомощи), 5) «союз робітників землі й ліса».

З часу приходу на Кубань військ московської червоної влади, себ-то, з весни 1920 р., починають іногородні захоплювати козачі й інші землі. В різних станицях це проводилось по різному, але загальна картина цього процесу може бути зведена ось до чого*): 1) під проводом озброєних червоноармійців іногородні захоплювали ті чи інші кутки козачого станичного юрта, ділили їх на клапті й починали засівати, при чому чимало було випадків, що забіралась й земля вже засіяна. Звичайно, забіралась ними краща земля: або біля річок, або по балках, або просто вирізувалась біля самої станиці. В такий же спосіб було захоплено багато хуторів приватних власників. Там іногородні знайшли готові будови для людей і для худоби, сільсько-господарські машини, хліб, корм для коней і т. п. 2) Іногородні йшли, так би мовити, легальним шляхом: вони, підтримані станичною владою, яка до 1925 р. була в руках, майже виключно, їх представників, а також підтримані всіма тими організаціями, які ми перерахували вище, проводили через загальні збори громадян станиці постанови про переділ станичної юртової козачої землі. В деяких станицях такий переділ був зроблений уже в 1920 р. Коли бідноті в якійсь станиці чи на селі не вдавалось звичайним шляхом перевести постанови про переділ землі, ватажки їхні допускались терору. Обвинувативши у контр-революційности тих, хто, на думку іногородніх, стояв на перешкоді їх бажанню одержати землю, вони заарештовували їх, садовили тут же в станиці в арештні хати, або одвозили у район чи й в округ. Іноді просто забивали таких людей у їх же на дворах, або на кладовищах, або й в станичному правлінні. Такі випадки траплялись не тільки по станицях, де земля була в руках козачих громад, а й по селах, де козаків зовсім не було. Про подібні факти в книжці «Революция в деревне» розказано слідує**).

«Село Львовское (Майкопського відділу — П. М.) населено також Українцями. В этом селе 5.000 душ, 480 хозяйств и больше 3.000 десятин... С первых же дней прихода советской власти на Кубань беднота

*) Див.: «Революция в деревне», Москва, т. II.

**) «Революция в деревне». Очерки под редакцией В. Г. Тана-Богораза, ч. II. Москва. 1925. Стр. 71.

начала требовать наделения землею... Но кулаки, а с ними и некоторые середняки противостояли этому справедливому требованию своим большинством... Поэтому беднота создала нелегальную, но решительную организацию, которая произвела террор... Спрашиваю у одного из бедняков: «Как же вы добились наделения землей?» — «Да, долго они нас морочили своими правами. Все говорили: «Босяки, понаходьды соды, тай сыдыте на наших шнях... Сыдили б та робылы б як робылы раньше» — «Такое нас зло взяло, — говорят другие бедняки, — та беднота и начала их». — «Что начала? — спрашиваю я, «просить у них землю?» — «Как же просить?» продолжаю допрашивать. — «Да пойдут ночью к такому кулаку и вызывают его: Иван Иванович! или как там. Он и выйдет. Ну, и бацнут его из револьвера... и готов. Да так шесть человек главнейших и упростили. Потом все стали шелковые и сразу согласились делить». — «Много же вам досталось земли?» — «Да по 2.160 кв. саж. на душу. (1 десятина, як відомо, = 2.400 кв. саж.)».

Таким чином, щоб одержати менше однієї десятини землі на душу, у цьому селі іногородні незаможники вжили кривавого терору. Так було й по станицях.

З-за недостатчі землі й заробітку ці люде пять, десять, або й двадцять років перед цим залишили свою батьківщину й прийшли на Кубань, шукаючи кращої долі, кращих умов для життя. Але тут вільних земель уже не було: вони належали або козакам, або черкесам, або приватним землевласникам. Десятки й сотні тисяч цих нових поселенців до революції знаходили собі заробіток у старих колонізаторів Кубанщини.

Прийшла революція й поставила і перед кубанцями земельне питання, поставила його як перед тими, хто її мав, так і перед тими, хто її ще не мав.

На початку революції, коли море людське ще не було розбурхане, іногородні самі проголосили, що вони не зазіхають на козачі землі. Але між 1917 й 1920 роками стояли вже 2½ роки занадто жорстокої, упертої й кривавої боротьби. Зазнали вже за цей час козаки й некозаки і шибениці і нагана, не мало людей було розполосовано шаблоками, були вже жорстокі повстання козаці, був кубанський перший та другий похід, були й повстання іногородніх, позаду був уже їх зімовий похід через астраханські піски, багато десятків тисяч людей загинуло в цій боротьбі не тільки від кулі й шапки, але й від хвороб (тиф), горіли вже козачі хати, палали й хати іногородніх.

Був в 1918 р. приказ Кубанського Уряду про те, що ніхто не має права карати смертю без суда й без затвердження його постанови виборним Кубанським Отаманом, а хіба цього послухали всі, хіба мало було забито людей по станицях тишком-нишком у ночі? Звісно, це діялось тільки у де-яких станицях, але це було.

Закликала й Кубанська Краєва Рада до припинення ворожнечі, випустила в 1918 р. відозву з приводу цього, зачитували її по всіх станицях, зачитували її й перед полками. Але чи скрізь послухали цього приказу? 30. IV. 1919. року Кубанська Законодавча Рада висловила недовіря Кубанському Урядові, між иншим, і за те, що він не карав тих

представників Уряду, хто на терені Кубані допустився вбивства. Це все було, але жорстоких засобів боротьби це не могло припинити. За часів Ради помста за пролиту кров родичів, близьких або знайомих мала місце.

Коли прийшла на Кубань радянська влада, вона теж зпочатку закликала до спокію, до забуття пролитої вже крові, але це продовжувалось не довго.

Шляхом крові, шляхом безчоловічного терору захопили більшовики владу в Росії, шляхом збройної ж боротьби з Денікіним, Колчаком, Юденічем та іншими, вони удержали Москву й Петроград у своїх руках; цим шляхом рік крові вони йшли до світової революції, до збройного повстання в цілому світі. На початку їм необхідно було закріпити свою владу на землях бувшої Росії.

І от на цьому їхньому шляхові зустріли вони Кубань, невелику але надзвичайно багату хлібом, так потрібним для робітників та селян Росії, так потрібним для червоної армії, що розбила Денікіна, Колчака й інших.

Так хіба більшовики подивляться на те, хто й як придбав цей хліб на Кубані, у кого мозолі були на руках, добуваючи цей хліб?... Вони розв'язують питання просто — беруть хліб і везуть його на північ, а коли хто з кубанців перешкоджає цьому, так вони усовують його з дороги чи то загрозою кари чи то й смертю. Бо для них Кубань є засіб, а не мета.

Це кубанці люблять свою Кубань-неньку, це вони за неї клали й кладуть свої голови, бо широкі її степи вони зорали своїми руками, бо ці степи й гори вони вкрили багатими станицями, це для них вона мати! Кубанцеві болить, коли у нього силою забирають його добро, коли розоряють його гніздо, яке його батьки та й він сам будували десятки років! А хіба болить це людям, які прийшли, щоб задармо взяти кубанське добро?

Ось Кубань в 1920 р. знову була повсталала.

Вона не підтримала десанту з Криму, не дивлячись на те, що збройну його силу складали кубанські козаки, бо вона по 1919 р. знала, що принесе їй Врангель.

Але проти більшовиків вона повсталала в горах, почала збирати сили до плавнях, шепотіла про повстання ночами по степах.

Цю незадоволеність кубанців більшовицькою владою, ці повстання намагались використати монархисти, що йшли раніш під проводом генерала Денікіна, а тепер скупчились в Криму під керівництвом генерала Врангеля. Вони посилали на Кубань своїх агентів, посилали гроші, тільки щоб кубанський повстанський рух прибрати до своїх рук і направити його в потрібний для них бік. Іноді це їм удавалося зробити.

Московська більшовицька влада теж поспішила послати на Кубань жорстокого Артабекова й других, приїхав до Катеринодару й сам Троцький. Повстання утопили в крові!

І от, коли розстрілюють тисячі кубанців високі комісари московські, коли це роблять менші агенти московської влади, коли їх за це не тільки ніхто не карає, а такий спосіб возведений є в принцип (бо це ж убивають, мовляв, контр-революцію, кулаків, що хотять морити голодом борців за революцію), через що ж не може убивати людей неможливий інородній, якому хочеться зараз же мати у своїх руках землю, як засіб для забезпе-

чення себе й своїх дітей? То на початку революції проводирі (російські с.-д. й с.-р.) говорили йому про те, що його найбільш пекучі потреби задовольнять Російські Установчі Збори, що зберуться в Петрограді. Після того Установчі Збори зібрались, але їх розігнали й на протязі 2½ р. не знайшлося сили, яка б захистила їх.

Замість цього були Колчак, Денікін та інші генерали, які теж воювали, розстрілювали, лили річками людську кров, а разом з цим, повертали величезні маєтки поміщикам, били різками й шомполами селян, що в 1918 чи 1919 р. посіяли собі хліб на цій землі. Ці генерали, зібравши біля себе силу війська, йшли до влади теж шляхом крові, насильств, але забірали у селян те, що вони цілі століття обробляли своїми руками — землю.

За минулі роки революції була перед кубанськими іногородніми ще одна сила, це та, яка породила Кубанську Краєву Раду, сила кубанської трудової демократії, що те-ж скасувала приватну земельну власність, що боролась за національне й соціальне визволення! Але над Кубанською Краєвою Радою насміявся Денікін, ніхто її не захистив! А тепер її й зовсім не було, на її місці був «Совет Кубано-Черноморской области», й скрізь по станицях неслася більшовицька проповідь про те, що Кубанська Краєва Рада є організація контр-революційна, що козаки теж контр-революціонери, що іногородні власними силами мусять розв'язати земельне й інші пекучі кубанські питання, що це вони допомогли розбити генеральські контр-революційні сили. І як в 1918 році, з поворотом на Кубань Кубанської влади, на поверх життя виплило не мало людей, які зайнялись жорстокою помстою, одбірали й розпродавали з молотка майно іногородніх, били різками й тих, хто тільки щось негарне сказав й т. п., так і в 1920 р. й пізніше друга верства населення Кубані дала не мало таких людей, котрі діяли з помсти за кров і кривди. Ріжниця тільки в тому, що за часів Ради велась боротьба проти такого способу розв'язання соціальних питань, а за часів московської радвлади на перших порах откривалась широка безкарна можливість такої діяльності.

При таких загальних умовах і настроях розв'язувалося земельне питання на Кубані. Росподіл земель всіма був вже не тільки програмом якоїсь партії, а став законом, що видала існуюча влада.

Козаки всіма засобами протягом усіх шести років існування радвлади на Кубані борються проти переведення в життя нового земельного закону. Ця боротьба провадиться ними на станичних радах, в де-яких станицях козаки спробували не визнавати постанов про переділ землі: виїздили в степ і орали старі свої наділи, або відмовлялись від оранки землі тих іногородніх, що не мали своїх коней. Є станиці, де козаки організовано вели боротьбу з тими козаками, що згоджувались орати за гроші землю іногороднім, які не мали сільсько-господарського інвентарю (ні плуга, ні борони, ні коня, ні вола), иноді цих орачів просто били, а потім кидали в борозни.

Чимало є й таких станиць, що посиляли своїх депутатів до Катеринодару, Армавіру, Ростову й навіть до Москви, щоб легальним шляхом боротись проти наділення землею всіх іногородніх.

Під примусом обставин козаки погоджуються тепер дати землю тим іногороднім, котрі дійсно займались хліборобством на Кубані до 1914 ро-

ку, але відмовляються давати землю тим, хто не займався хліборобством або прийшов на Кубань пізніше 1914 р. А таких було багато!

З усіх кінців великого СРСР йдуть люде за землею на Кубань.

Для характеристики цього явища, процитуємо тут статтю, вміщену в газеті «Красное Знамя» за 22. IV. 1925 року:

«В текущем году замечается громадный наплыв на Кубань ходоков со всех уголков нашего Союза. Ежедневно окружное землеустроительное управление осаждается представителями разных концов РСФСР*) и Союзных Республик. Тут и украинцы и закавказцы и сибиряки и жители Западной, Средней и Северной России. Кажется нет ни одной губернии, нет ни одного самого отдаленного уголка Союза, который не прислал бы на Кубань своего представителя-ходока за землей. К сожалению, вместе со славой о нашем черноземе, всюду рознеслось неверное представление о большом количестве свободной земли на Кубани**). Такое ошибочное представление имеется не только в отдаленных местах Союза, но даже у наших ближайших соседей. Отсюда и ходоки. Их много, в большинстве — по несколько человек от общества или группы их посылающей... Между тем, все поездки ходоков совершенно напрасны и, кроме расходов, потери рабочего времени и разочарования ничего желающим переселиться не дают и дать не могут. Причины совершенно ясны: земли на Кубани не много, землеустройство еще не везде прошло и еще много у нас местных хлеборобов, которые земли еще не имеют или имеют в недостаточном количестве».

Завідуючий землеустрієм на Північному Кавказі на засіданні Північно-Кавказського виконавчого комітету в 1925 р. про це говорив так: — «У нас сейчас большой наплыв стихийных переселенцев. Переселение идет так, что земорганам не удается даже узнать, где поселились, какие земли имеются в запасе, какие засеяны. Словом, нет учета! Пример отсутствия учета: 50.000 десятин Кутоевской степи влехомолку заселено переселенцами». («Молот» 15. VII. 1925).

До цих слів ми нічого додавати не будемо, бо вони й так добре характеризують становище Кубані!

В 1920—1924 роках і потягами й на возах їхали на Кубань нові поселенці й займали ті землі, які їм подобались. В наслідок цього на Кубані і в сусідніх землях зявилося багато нових хуторів і «підселків». Є тут люди з Харківської, Полтавської, Курської, Гомельської й інших губернь.

Ніхто ще, на жаль, не підрахував того, скільки нових поселенців прийшло на Кубань за роки 1920—1925.

Нарешті радавіда розповсюдила й на Кубань закон, згідно з яким право на одержання землі у кожній земельній громаді мають тільки ті, хто прибув у цю місцевість не пізніше 22 травня 1922 р., але на червоноармійців цей закон не розповсюджується: вони, за радянськими законами, мають право одержати землю в кожній станиці, коли б не прийшли туди.

*) Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика... РСФСР.

***) Ще в 1917 році на «Всероссийском Крестьянском съезде» у Петрограді відомий с.-р. В. М. Чернов говорив про «море земель в казачьих областях».

Питання про те, хто й коли прийшов у станицю і чи займався він хліборобством тут, розв'язується на місці кожною земельною громадою через її виборну земельну комісію, але рішення це може бути опроте- стоване перед вищими органами землеуправління або й перед судом.

Найгостріша боротьба по станицях велась як раз біля питання про те, кого рахувати членами тієї чи іншої земельної громади. Зпочатку ця боротьба провадилась поміж козаками, горцями чи селянами, котрі були членами земельних громад до революції, з одного боку, й тими, хто хотів увійти в них знову, з другого боку. А пізніше всі старі поселенці, та причислені до земельних громад некозаки, почали об'єднуватись у боротьбі проти нових поселенців, що приходили на Кубань після 1920 р. р. В комуністичних газетах досить часто зустрічаємо вказівки на це.

Тепер на Кубані є нові, так би мовити, іногородні, це ті, хто прийшов на Кубань після 22. V. 1922 р.: по Кубанській окрузі їх тепер уже нараховують 29.647 д., а по Армавірській — 16.239 душ, але ці відомости безумовно не відповідають дійсності. По округах Майкопській, Чорноморській та частині Сіського відділу, що приєднана до Донської округи, відомостей про це ми не маємо зовсім, але й без цього ясно, що нові безземельні іногородні на Кубані складають вже тепер десятки або й сотні тисяч душ і з кожним місяцем кількість їх все збільшується.

Радвлада ніби-то не підтримує цих поселенців в їх бажанні одержати землю на Кубані. в той же час сама поселяє на Кубані нових поселенців, так в 1925 р. Виконавчий Комітет Північно-Кавказького Краю ухвалив поселити на Кубані жидів-хліборобів і зробив розпорядження про одведення для них десяти тисяч десятин землі в Чорноморській окрузі. Ми ще не знаємо, в якому розмірі здійснюється радвладою ця постанова, але в 1926 р. де-кіляком жидівським родинам одведені були землі в Майкопській окрузі.

Факт недостачі землі для задоволення потреб хліборобського населення Кубані був не раз зконстатований земельними органами радвлади на Кубані; про це не раз писалось в радянських газетах, говорилося на офіційних засіданнях представників радянської влади.

При таких умовах надзвичайно тяжко дати які-будь задовольняючі й зрозумілі пояснення земельній політиці радвлади на Кубані. коли взяти на увагу те, що вона дала німцям біля міста Крапоткіна (бувний хутір Романівський при станції Кавказській) двадцять тисяч десятин дуже родючої землі на концесію на 31 рік.

Німці люде розумні: взяли ці 20.000 десятин біля річки Кубані з будовами попередніх власників. навезли туди сільсько-господарських машин з Німеччини таї хазяїнуть собі на здоровячко! Дописувач газети «Молот» (за 19. V. 1925) скаржиться на те, що — «рабочие концессии (розуміється. не німці) нахоятся в положеннии кочевников: столов нет, скамеек тоже, о кроватях и разговорю не может быть... рамы в окнах не застеклены и затянуты тряпками и камышом»...

Хіба діло в тому, що німецькі капіталісти затикають вікна камышем та ганчірками, через які, звісно, кубанські робітники не побачут світу білого, питання в тому, через що не роздали цієї землі безземельним кубанцям?! Цеж не десятина й не дві. з-за яких людей вбивають в селі Львівському й скрізь по Кубані, а цілих 20.000 десятин!

Чи Кубань пережила й переживає криваві події, щоб дати можливість німецькій буржуазії одержувати тут величезні земельні концесії?! Чи радєвлaда обрала Кубанську землю для переведення на ній спроб капіталістичного господарювання?

Не можна також зрозуміти й другого явища в земельній політиці радєвлaди на Кубані, а саме: землі бувших власників були зараховані у державний земельний фонд; частину цих земель радєвлaда роздала під «совхозы» (советские хозяйства), а другу частину здала в оренду. Господарювання в совхозах ведеться таким чином, що багато з цих земель оброблялось дуже зле, або й зовсім не засівалось. Наприклад, в районі станиці Ахтирської учасок родючої землі в 100 десятин заростає бурьянами з 1920 р. аж до 1926 р.

Тільки в 1925 р. на третьому пленумі Північно-Кавказького Виконавчого Комітету представники радєвлaди заговорили про наділення цією землею малоземельних громад. Через що цю землю шість років не роздавали хліборобам, не відомо.

* * *

Далі наведемо відомости, що маютья під руками, про землеустрій по округах Кубанській і Армавірській. Із цілої площі Кубанської округи в 3.289.481 дес. на 1. X. 1924, на підставі радянського закону розмежовано 1.227.233 дес., себ-то поділено 36% цілої площі Кубанської округи, а на 1 жовтня 1925 р. розмежована земля складала вже біля 1.800.000 дес., або 53%.

Про форми землекористування в Кубанській округі маємо такі відомости:

- 1) громадська трудова (паєва) земля складає — 93,3%,
- 2) колективна — 0,8%,
- 3) «єдиноличная» — 0,9%,
- 4) меліоративні товариства — 5,0%.

Як бачимо, в Кубанській округі залишається стара форма землекористування — громадська, паєва.

За даними газети «Трудовой Путь» Армавірська округа має 1.650.000 десятин землі, зручної для обробки, і 118.000 дес. незручної для оранки; на цьому терені з дрібними хуторами нараховувалось 699 осель; в 1916 р. на землях теперешньої Армавірської округи козацьке населення складало 51,5%, селяне-тубольці (корінні) — 8% і іногородні — 40,5%.

В 1925 р. козацьке населення складало вже тільки 43%, а іногороднє — 57%. Пересічно на 1 душу сільського населення припадає — 2,4 дес.

На 1 жовтня 1925 р. землеустрій був переведений на площі в 1.197.621 десятині, що складає 68%. В 1923 р. був переведений землеустрій у 28 виселках на площі в 17.000 десятин і наново виділено 13 виселків на площі — 5.590 десятинах. В 1924—1925 р. р. зафіксовано було вже 50 існуючих виселків на площі в 52.000 десятин, з 4.500 дворами і з 22.250 душами о. п.; в цьому ж році організовано 47 нових виселків на 29.000 десят., з 2.500 дворами і з 12.400 душами о. п., так що на 1. X. 1925 р. у Армавірській округі було вже 163 виселків на 103.590 десятинах.

В 1923 р. в Армавірській окрузі колективних господарств було 15 на площі в 4.300 десят.; в 1924 р. був переведений землеустрій ще у 19 колективних господарствах на 4.000 дес., разом у 34 колективних господарств з 8.300 дес.

* * *

«Совхозы». Вище вже було сказано про те, що радянська влада після свого приходу на Кубань завела й тут «совхозы» — совітські державні господарства. Уже в першій половині 1920 р. подібних господарств було на Кубані 62 з засівом в 6.676 десят. На кінці того ж р. кількість їх піднялась до 120 господарств і мала 183.000 дес. всієї землі. В 1921 р. було зліквідовано 41 господарство на площі в 122.417 дес., залишилось — 79 господарств на площі в 60.583 десят., з посівом в 2.279 десят.*):

Р о к и.	С о в х о з и		
	Кількість господарств.	Площа в десят.	Посів в десят.
1920 — літо	62	?	6.676
1920 — кінець	120	183.000	
1921 — кінець	79	60.583	2.279

Таке величезне зменшення за один рік кількості «совхозів», площі, ними засіяної, і посіву, очевидно, пояснюється розпочавшимся тоді вже розподілом земель поміж безземельними, з одного боку, і неврожаєм 1921 р., з другого.

Цікаво звернути увагу й на те, як були забезпечені «совхозы» живим і мертвим інвентарем в р. р. 1920 і 1921**):

Р о к и	Р о б о ч а х у д о б а.		М е р т в и й і н в е н т а р ь			
	Коні.	Воли.	Плуги.	Сіялки.	Косілки.	Молотілки
1920	1.282	767	532	270	192	124
1921	650	685	475	178	265	58
Різниця ±	— 632	— 82	— 57	— 92	+ 73	— 66

Далі маємо відомости про «совхозы» за рік 1925, причому, на жаль, не по всій Кубані (без Чорноморської округи і частини Бійського відділу, що відійшла до Донської округи***):

О к р у г и і а в т о н . о б л .	С о в х о з и			
	Кількість господар.	Посів в десят.	Р о б о ч а х у д о б а : коней	волів
Армавірська	14	21.755	814	1.023
Кубанська	13	2.458	241	151
Майкопська	1	830	52	20
Адигея	2	224	18	8
Кар.-черк.	—	—	—	—
Р а з о м	30	25.267	1.125	1.202

*) «Статистический ежегодник за 1921 р.». Стор.: 274—78, 298.

***) Там-же.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 117.

З порівняння даних про «совхози» за р. р. 1921 і 1925 видно, що кількість цих господарств зменшилась, зате посів зріс з 2.279 десят. до 25.267 десят., також збільшилась і кількість робочої худоби. Таким чином, державні господарства ніби-то закріпились на Кубані, але складають вони всього біля 1% всієї площі посіву 1925 р.

* * *

Комуни, артїлі. Найчастіше хліборобські комуни на Кубані складались з родин червоноармійців-кубанців, були й комуни з післяреволюційних поселенців на Кубані. Звичайно така комуна забірала панський хутір з землею, з будовами, з сільсько-господарськими машинами й т. п. більшість комун надзвичайно недбало вела своє господарство й нарешті такі комуни розкладались, але невелика частина їх продовжує вести комунальне господарство. Є й такі комуни, що з кожним роком значно поліпшують своє господарство.

Кількість колективних господарств в 1920 р., населення їх, розміри посіву і забезпечення їх робочою худобою видно з наступної таблиці*):

	К о л е к т и в н і г о с п о д а р с т в а				
	Кількість.	Населення.	Посів.	Робочої коней	худоби волів
Комуни	369	1.352	1.059	198	87
Артїлі	66	293	100	67	2
Р а з о м	435	1.645	1.159	265	89

На одно колективне господарство припадало тільки 2,6 десят. посіву, не кожний колектив мав робочу худобу.

Дані про колективні господарства в 1925 р. видно з наступної таблиці**):

Округи і автон. обл.	Кільк. господ.	Населення.	Посів.	Робочої худоби коней волів	
Кубанська	166	9.276	15.038	1.125	402
Армавірська	79	5.105	9.662	595	71
Кара-черк.	3	352	371	27	19
Майкопська	34	1.962	1.611	143	15
Чорномор. Донська } Адигейська }	Не має відомостей.				
Разом	289	17.210	27.474	1.935	515

На кожне колективне господарство, пересічно, припадало 59 душ, 91,5 дес. посіву і 8 штук робочої худоби. Порівнюючи ці дані з даними за 1920 р., бачимо, що кількість колективних господарств зменшилась на 146, проте вони далеко краще забезпечені і посівом і робочою худобою.

Щоб хоч до де-якої міри схарактеризувати те, як ведеться господарство в колективах, наведемо тут приклади, взяті нами з радянської преси.

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., стор. 274—76.

**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 116.

Подамо короткі відомости про найбільшу комуну на Кубані. Це є — «Всемирная дружба», що 12.VI. 1920 р. захопила землі, будови, худобу й сільсько-господарські машини у Марії-Магдалинського монастиря, що біля станиці Рогівської. Як відомо, цей монастир був гарно впорядкований, добре вів своє господарство. Організатором цієї комуні був козак станиці Рогівської — Караух.

В комуні було:

Р о к и.	Чоловіків.	Жінок.	Разом.	С е р е д н и х.		
				Козаків.	Іногород.- кубанців.	Інших.
1920	87	110	197	9	181	7
1921	331	353	684	24	616	43
1922	125	113	238	4	234	0
1923	158	144	302	4	298	0
1924	69	77	146	0	146	0

З наведеної таблиці видно, що населення комуні за п'ять років підлягло значним змінам. В 1921 р. на Кубані був особливо розвинутий «бандитизм». У місяці квітні (апреле) було вирізано сусідню комуну «Набат», що оселилась на землях Лебезького монастиря, через що комунари з «Всемирной дружки» охоче приймали до комуні людей, щоб збільшити свої військові сили. В тому ж 1921 р. усіх манашок вони виселили з монастиря. Комуна була озброєна рушницями й кулеметом, усі чоловіки складали роту. Частина комунарів постійно держала сторожу. Комунари орали землю й провадили иншу працю у степу з рушницями за плечима. Так було до 1925 р. В 1920—1921 р. було засіяно комунною — 292 дес., в 1921—1922 р. — 302 дес., в 1922—1923 — 362 д., в 1923—1924 р. — 322 дес. В 1924 р. комуна мала 25 коней, 25 корів, 160 овець, 117 свиней, 382 птахів.

Того ж 1924 р. комунари займали тільки половину всіх келій (окремих хаток). «Кельи пришли в полуразрушенное состояние и производят неприятное впечатление» читаємо в нарисі про діяльність комуні*). Далі там же читаємо: «Соседи комунны говорят: «У монашек как было хорошо! В кельях и перед кельями было чистенько, цветнички были хорошие... А вы все загадили, перебили стекла, проломили полы, сняли двери, крыши текут, а вместо цветников кучи грязи». И это все верно и сознают это сами комунары, но ничего не предпринимают для искоренения этого недостатка. На вопрос: «Почему вы не делаете ремонта?» — отвечают: «Они (кельи) у нас государственные, мы сделаем ремонт, а государство потом скажет: «Уходите из келий, это не ваши!» Так говорят рядовые коммунисты, такую же мысль, только облеченную в лучшую форму слов, высказывают и верхи коммуны... ..Собор закрыт. Думали устроить в нем паровую мельницу, да боятся, что окрестные жители не повезут к безбожникам».

Комуна має школу. «Из окончивших три мальчика имеют желание поступить во вторую ступень. Но... комунары против этого, говорят: «Мы будем работать, а они поедут учиться, — только расходы для коммуны... Между прочим, фельдшер отмечает недоверчивое отношение ком-

*) Див.: «Революция в деревне», т. II, 1925, Москва, стор. 91.

мунаров к медицине. Обращаются к фельдшеру, в большинстве случаев, когда лечение бабки не помогает». Национальный склад коммуны в 1924 році був такий: українців — 128, росіян — 14, поляк — 1, чех — 1, латиш — 1, китаець — 1.

В радянських газетах частенько зустрічаємо повідомлення про те, як недобро комунари ведуть господарство. Ось приклад: «Многие колхозы (коллективные хозяйства) не дождалась 1925 г. — умерли, некоторые значительно продвинулись вперед, а некоторые продолжают разорять богатства, принадлежащие рабоче-крестьянскому государству. Если в 1922 году умирающие и разоряющие государство колхозы и говорили, что «нам-де трудно жить, некооперированное население, под влиянием врагов соввласти, враждебно относится к нам и подставляет нам ногу», то в настоящее время причиной уважительной такое оправдание считать нельзя. В Брюховецком районе по соседству расположены два колхоза: «Общий труд» и «Зерно». «Общий труд» от государства получил великодушное хозяйство, значительную часть которого разорил и продолжает разорять. Взять хотя бы ветряную мельницу: стоит она, как сирота, крылья обломались, подтоварники гниют. Единственное назначение мельницы теперь — служить маяком, показывать, где в степи притаился колхоз. Коммунары внимания не обращают на то, что они своим ведением хозяйства, внутренними раздорами, а иногда пьянством и дракой, подрывают авторитет с.-хоз. кооперации. Пора разорителей убрать, а имуществом пусть пользуется тот, кто умеет хранить хозяйство». («Красное Знамя» за 1925 рік, № 164).

Що ми можемо сказати проти такого розумного заклика?! Звісно, ще краще було б, як би з цілої Кубані «разорителей убрать!»

А ось приклад доброго ведення господарства:

«Второй колхоз — «Зерно» от государства получил несколько построек и больше ничего. В настоящее время там виднеются жилые хаты, построенные колхозом, и сараи и инвентарь, нажитый бедняками. Все в исправном виде. Семейного раздора не замечается и от населения имеет этот колхоз хорошие отзывы и отношение к нему населения самое хорошее. Вот как разнятся колхоз от колхоза».

* * *

Із всього сказаного про земельне питання на Кубані, бачимо, що це питання ще не розв'язане там за минулі п'ять років панування рад-влади, бачимо, що тепер там наділяють землю усіх, хто прибув на Кубань до 22-V-1922 р., але це не розв'язує ще земельного питання, бо в де-яких станицях на душу припадає менше однієї десятини, а в де-яких і по 3—4 десятини, з другого боку, значна кількість іногороднього населення немає чим обробити землю й через те здає її в оренду за гроші, за зерно, оддає з половини і т. п., або й повертає її знову до станичного земельного фонду. Так от у станиці Дядьківській за один рік було повернуто 550 десятин, у станиці Ільській теж більше 500 десятин і т. д.*).

*) «Револуція в деревне», т. II, стор. 66—72.

В багатьох станицях й селах землю дали тим, хто не мав на неї права навіть на підставі радянських законів, а є такі станиці, що до 1926 року ще ні разу не робили переділу землі.

* * *

Ще не так давно було те, що на шляхові розвитку російської держави — Российской Империи ніби-то стояли черкеси, що з давніх давен, ще до народження Христа, жили на Кубані. Жили й господарювали, як уміли. Царська Росія розпочала з ними війну. Зруйнувавши Запорозьку Січ, царський уряд переселив на Кубань частину Запорозьких козаків — Чорноморське військо і втяг їх у війну з вільними силами гор — Черкесами. Потім примусом були переведені на Кубань донські козаки. Війна була довга й кривава. Черкеси надзвичайно хоробро й завзято боронили свою землю, але не змогли витримати натиску цілої Росії.

В 1864 р. їх останній аул попав до рук російськ. військ. І що ж з ними було зроблено? Їх вигнали з гір, де жили вони не менш 2.000 років, зруйнували їхні аули, знищили небагате їхнє господарство! Черкеси почали тікати до Турків. За офіційними відомостями, їх переїхало до Анатолії більше 400.000 д., а скільки ще їх було потоплено у Чорному морі?!

Черкеські землі роздали закубанським козачим станицям. За час від 1861 р. до 1864 р. на бувших черкеських землях за Кубанню було засновано 111 станиць. Людей для цих станиць брали там, де тільки було можливо (з Куб. коз. війська — 147 сімей, з бувшого Чорноморського — 3.850 сімей, бувшого Лінейного — 4.490, Терського — 51, Донського — 1.008, Азовського — 1.051, Оренбургського — 425, Уральського — 83, салдат Кавказької Армії — 1.014, державних селян — 1.338, ріжних — 929 сімей).

З приводу цього російська газета «Рускій Инвалид» (№ 29 за 1868 р.) писала тоді: «в 1864 г. положение Куб. обл. было вполне обезпечено: 220.000 душ воинственного населения Кубанского войска занимали самые горы, тогда как 100.000 горцев, выселенных на плоскость, были разобщены друг от друга».

Так був здійснений «высочайше утвержденный в конце 1858 г. план о колонизации обоих скатов Кавказского хребта воинственным христианским населением», — писав тоді — «Рускій Инвалид».

Чи не нагадує нам політика більшовицького уряду політики царського уряду: і той і другий не сплячилися перед пролиттям рік крові, щоб тільки захопити й утримати в своїх руках багату Кубань. Ріжниця тільки в тому, що 60 років тому нищили черкесів, а тепер вишпуть козаків і черкесів; 60 років тому на Кубані селили «воинственное христианское население», а тепер населяють «воинственных» червоноармійців. Тоді були одні умовини, а тепер інші, а суть — однакова.

* * *

З цієї таблиці видно, що з 1917 р. до 1920 р. засів пшениці озимої й ярової зменшився на 430 тис. дес., жита на 7 тис. дес., ячменю на 242 тис. дес., табаку на 13 тис. дес., сояшника — на 152 тис. дес. і т. и., себ-то, тільки по п'яти головних культурах зменшення рівно 844 тис. дес. Площа засіву кукурузи зросла на 23.000 десятин, баштанів і городини — на 11.000, гречки — на 3.700 десятин. Це збільшення пояснюється, очевидно, тим, що на весні 1920 р. безземельні іногородні стали одержувати землю й засівати її, в першу чергу, баштанами, городиною, кукурузою, гречкою й т. и.

Сбор хлібів. Під руками ми не маємо точних відомостей про те, як змінювалась площа посіву по всій Кубані в наступних роках, натомість маємо дані про сбор хлібів на Кубані в рр. 1920—1922. Ось вони:

1. До війни щороку (пересічно) збирали на Кубані	224.000.000 пудів або	100 %
2. у 1920 році зібрано всього тільки	94.144.000 « «	42 %
3. « 1921 « « « « (рік голоду)	62.281.000 « «	27,8%
4. « 1922 « « « «	113.044.000 « «	50,5%

З порівняння валового збору врожаю за перші три роки перебування московської радвлади на Кубані зі збором довоєнним бачимо, що в 1920 році зібрано менше, ніж за рік миру, на 130.000.000 пудів, або на 58%, за 1921 рік — менше на 162.000.000 пудів, або на 72,2%, за рік 1922 — менше на 111.000.000 пудів, або — 49,5%, за три роки недобрано 403.000.000 пудів хліба. На власні потреби (споживання й посів) в нормальні роки для Кубані було необхідно біля 124 міл. пудів зерна на рік. Отже 1920 р., давши збору 94 міл. пудів, визначив дефіцит зерна в 34 мил. пудів; цей дефіцит с'як-так було покрито зі запасів попередніх років, хоч в цей же час десятки мільонів пудів вивезено на Московщину. Неврожайний 1921 р. дав збору 62 мил., с.-т. тільки половину власної потреби; біля 50—60 міл. пудів треба було б ввезти на Кубань; в цей час зерно й борошно вивозились з неї, а кубанцям було полишено право вмирати з голоду.

Зміни в с.-г. на Кубані, в загальних рисах, підходять дуже близько до змін у сільському господарстві на сусідніх землях: на Донщині, Терщині й Ставропольщині, а через те ми наведемо дані про засів і урожай на Південно-Східних Землях, а, разом з цим, ці дані порівняємо з відповідними даними по Московському району (губерні — Московська,

Роки.	Кубань, Дон, Терек, Ставропольщина.				Московський промисловий район			
	Засіяно в тисячах десяти	% %	Зібрано зерна в тисячах пудів.	% %	Засіяно в тисячах десяти	% %	Зібрано зерна в тисячах пудів.	% %
1909—1913	12.033,6	100,0	578.238	100,0	4.393,0	100,0	176.448	100,0
1916	9.685,0	80,4	347.554	60,1	3.403,6	77,4	140.999	79,9
1917	8.931,3	74,2	376.372	65,8	3.397,2	77,3	104.564	59,3
1920	6.202,3	51,4	222.514	38,5	2.630,7	59,8	95.899	54,3
1921	5.810,1	48,2	130.329	22,5	2.744,2	62,4	96.952	54,9
1922	4.514,8	37,5	227.058	39,2	3.103,8	70,6	122.602	69,5

Володимирська, Івано-Вознесенська, Костромська, Нижегородська, Рибінська, Тверська й Ярославська)*). (Див. табл. на стор. 104 внизу).

За цими даними загальна площа посіву на Південно-Східних Землях в 1922 р. проти 1913 р. зменшилась на 7.518.800 десятин, або на 62,5%, а в Московському районі — на 1.289,2, або на 29,4%. Тут збор 1922 р. менше щорічного пересічного збору 1909—1913 р.р. на 351.180.000 пудів, або на 60,8%, а в Московському районі на 53.846.000 п., або на 30,5%.

Далі, порівнюючи ці два райони відносно площі посіву тільки в 1920—1922 р.р., се-то з моменту, коли радянська московська влада опанувала Кубанню, ми бачимо, що на Південно-Східних Землях р. 1920 було засіяно 6.202.300 десятин, а в 1922 р. вже тільки 4.514.800 десятин, або констатуємо зменшення на 1.687.500 десятин (або на 27,2%), а в Московському районі в 1920 р. було засіяно 2.630.700 десятин, а в 1922 р. — 3.103.800 десятин, або за два роки збільшення на 473.100 десятин (+ 18%).

Скотарство. Боротьба на Кубані 1917—1920 рр. викликала в сільському господарстві значні втрати на конях, худобі, вівцях, свинях і т. п. Це видно з наступної таблиці:

Роки.	Коні.	Воли, корови, телята.	Вівці.	Кози.	Свині.
1917**)					
Без Чорноморської округи	985.000	1.497.000	2.054.000	107.000	942.000
1920***)					
По Куб.-Чорн. обл.	812.000	1.135.000	1.216.000	52.000	834.000
Ріжниця ±	— 173.000	— 362.000	— 838.000	— 55.000	— 108.000

Така кількість коней й т. п. у 1917 р. нарахована тільки по бувшій Кубанській області, а в 1920 р. кількість коней й т. п. нарахована по бувшим Кубанській області й Чорноморській губернії, а значить змен-

Район і роки.	Коні.	Воли, корови, телята	Вівці.	Кози.	Свині.	Разом.	
						голів.	%
Південно-Східний Край. †)							
1916 рік	2.862.100	1.773.600	9.447.800	613.100	2.328.800	17.025.400	100,0
1920 „	1.742.200	1.551.800	4.724.200	322.900	1.544.400	9.885.500	58,0
1921 „	1.598.400	1.455.800	4.971.900	455.600	1.189.800	9.671.500	56,3
1922 „	962.500	1.131.400	2.476.600	238.000	252.200	5.060.700	29,7
За 6 років 1916-22 +	— 1.899.600	— 642.200	— 6.971.200	— 375.100	— 2.076.600	— 11.964.700	70,3
За 1920-22 р. +	— 779.700	— 420.400	— 2.247.600	— 84.900	— 1.292.200	— 4.824.800	
Московський район (8 губернь). ††)							
1916 рік	1.420.100	1.674.100	3.611.900	33.800	471.300	7.211.200	100,0
1920 „	1.293.300	1.765.600	3.158.000	43.100	107.500	6.367.500	88,3
1921 „	1.288.400	1.750.200	3.625.400	58.400	162.800	6.885.200	95,4
1922 „	1.334.500	1.832.700	3.780.200	77.000	169.200	7.193.600	99,75
За 6 років 1916-22 +	— 85.600	+ 158.600	+ 168.300	+ 43.200	— 302.100	— 17.600	— 0,25
За 1920-22 р. +	+ 41.200	+ 67.100	+ 622.200	+ 33.900	+ 61.700	+ 826.100	

*) Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1923, Москва, 1924, стор. 122.

**) Див.: «Кубанский настольный календарь на 1920 г.». Стор. 17.

***) Див.: «Статистический ежегодник» 1918—1920, вып. II, Москва, 1921, стор. 340—341.

†) Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1920, Москва, стор. 138—139.

††) Там-же, стор. 136.

пення за вказані роки по цілій Кубані в дійсности більше на ту кількість коней й т. п., яка в 1917 р. була в бувшій Чорноморській губернії *).

Тепер знову порівнюємо Південно-Східні Землі з Московським районом відносно кількості коней, худоби, овець, свиней і т. п. (Див. табл. на стор. 105 внизу).

Таким чином, на Південно-Східних Землях з 1916 р. до 1922 р. бачимо величезне зменшення кількості коней на 1.899.600 голів, крупної худоби — на 642.000 голів, овець — на 6.971.200 голів, коз — на 375.100 голів і свиней — на 2.076.600 голів, всього зменшилось на 11.964.700 голів, або на 70,3%, в той час як у Московському районі бачимо зменшення тільки кількості коней на 85.600 голів і свиней на 302.100 голів, проти тому крупної худоби стало більше на 158.600 голів, овець — на 168.300, коз — на 43.200, в результаті — зменшилося всього лише на 17.600 голів, або на 0,25%.

Таким чином в 1922 році на Північному Кавказі залишалось тільки 29,7%, а в Московському районі 99,75% того, що було в 1916 р.

Ще більш цікава картина получається, коли ми візьмемо для порівняння тільки роки 1920—1922 (три перші роки радвлади на Південно-Східних Землях).

	Південно-Східні Землі.	Московський район.
Коні	— 779.700	+ 41.200
Худоба	— 420.400	+ 67.100
Вівці	— 2.247.600	+ 622.200
Кози	— 84.900	+ 33.900
Свині	— 1.292.200	+ 61.700
Разом ±	— 4.824.800	+ 826.100

Як відомо, в 1920 р. радянська влада опанувала майже всією тією територією, якою володіє й тепер, внутрішніх фронтів вже не існувало, також з Польщею війна була припинена, наступили, так би мовити, мирні часи творчої праці. І ми бачимо, що Московський район дійсно багатіє: за три роки, з 1920 до 1923, площа засіву в цьому районі, як сказано вище, збільшилась на 473.100 десятин, зросло також на 826.100 голів число коней, овець, свиней і т. п.

Зовсім инше бачимо в сільському господарстві Південно-Східних Земель: за цей час засів зменшився на величезну площу в 1.687.500 десятин, а кількість коней, овець, свиней, волів і т. п. зменшилась на 4.824.800 голів. Коли ці величезні втрати на площі засіву й на худобі ми перевели б на гроші, то краще зрозуміли б мову цих чисел. Вони наочно свідчать про страшну й грізну руйнацію сільського господарства на Північно-Східних землях за часів радянської влади.

Коли пригадаємо тепер і те, що у другій половині 1923 р. з однієї Кубані взято 10.800.000 пудів продподатку, а з величезного району 14-ти російських губернь тільки 7.439.000 пудів, то німі статистичні дані, які взяті з московської статистики, а не з еміграційної преси, починають оживати й краще всяких промов характеризували і політику

*) За даними книжки: П. И. Лященко: Юго-Восточный статистический сборник. Ростов на/Д., стор. 17, в 1914 р. в Чорноморській губернії було: коней — 12.135, волів і корів — 29.023, овець — 7.140, коз — 14. 729 і свиней — 10.976 голів.

радвледи і стан сільського господарства на Кубані й на всьому Північному Кавказі.

З метою характеристики стану сільського господарства на Кубані в 1920—22 р.р., а також і положення ціви країни в ССРСР, ми наведемо тут ще де-які дані. Візьмемо й порівняємо Московський район (8 губернь) з Кубанню відносно того, скільки господарств без посіву, без робочої худоби, без корів, припадало на кожні 100 господарств в цих країнах за роки 1917, 1920 і 1922.

Р а й о н и.	Р о к и		
	1917	1920	1922
<i>Кубанський *):</i>			
з кожних 100 господарств без посіву було	29	31,4	17,3
« « « « робочої худоби було	38,4	40,7	44,9
« « « « корів було	36,6	39,1	39,1
на 100 душ населення було корів	20,9	19,5	15,9
<i>Московський:</i>			
з кожних 100 господарств без посіву було	17,0	7,8	5,7
« « « « робочої худоби було	36,6	35,7	37,0
« « « « корів було	21,2	17,8	19,2
на 100 душ населення було корів	17,3	19,5	18,7

Помічаємо: 1) відсоток господарств без посіву на Кубані значно більший, ніж у Московському районі: в 1922 р. на Кубані без посіву було 17,3%, а в Московському районі — 5,7%; 2) відсоток господарств без робочої худоби знову на Кубані більший ніж у Московському районі: в 1922 р. на Кубані — 44,9%, а в Московському районі — 37,5%; 3) на 100 душ сільсько-господарського населення в 1922 р. на Кубані припадає 15,9 корів, а в Московському районі — 18,7.

Гірка доля хлібороба, у якого нічого не засіяно, який немає коняки, тяжко живеться його дітям, коли в господарстві немає корови. Як бачимо з даних радянської статистики, відсоток таких хліборобів-бідолаг на Кубані в 1922 р. був більший, ніж у Московському районі. Ми зовсім не задримо московським хліборобам, навпаки, ми б бажали, щоб у кожному дворі там була не одна, а дві-три корови, щоб у всіх хліборобів були й коні, малась би й засіяна нива. Ми тільки констатуємо той факт, що за перші три роки перебування радвледи на Кубані положення хліборобського населення її с кожним роком гіршало й гіршало, а в той же час загальний стан господарства хліборобів московських помітно покращав.

Чи не цим саме пояснюється і той факт, що в 13 губернях Московського району в революційних трибуналах було майже стільки контр-революційних справ за рік, скільки на одній Кубані; в Калузькій за рік 9, в Костромській — 9, а на Кубані коло 900. Там радвледи є своя, рідна влада, вона дає селянам землю, худобу; тут, на Кубані, вона чужа, вона тільки бере, бере землю, зерно, худобу й все инше!

* * *

*) Див.: «Сборник статистических сведений» за 1918—1923, Москва, 1924, стор. 108—112.

Як пишуть радянські газети, з 1923 р. посівна площа на Кубані знову потроху стала збільшуватись. За даними «Центрального Статистичного Управління» у Москві в цьому (1923) році на Кубані було засіяно всього 2.090.900 дес.*), проти 1.987.000 дес. 1920 р. (+103.900 д.).

В Кубанській окрузі, котра займає приблизно третину площі цілої Кубані, за радянськими даними, було засіяно в 1916 р.***) 1.391.000 дес. — 100,0%, а в 1925 р.***) 1.317.109 дес. — 98,9%.

В Армавірській окрузі було засіяно:

Роки.	Площа засіву в десят.	% %
1916 . .	819.898	100,0
1922 . .	435.094	53,0
1924 †) .	616.660	75,0
1925 ***) .	758.619	92,5

За даними «Северо-Кавказского Краевого Статистического Управления»***) в 1925 р. на всій Кубані було засіяно:

Округи.	Площа в десятинах.
Армавірська	712.580
Майкопська	133.880
Адигеє-черкеська	74.516
Карачаєво-черкеська	50.339
Кубанська	1.317.109
Донська (Бійський відділ)	300.000
<hr/>	
Разом	2.588.424, або 82,9%
В 1913 році було засіяно	3.140.000, або 100,0%

Площа засіву на Кубані в 1925 р. не досягла ще розмірів 1916 р. (92,5%—98,9%) і була ще значно меншою площі засіву 1913 р.

*   *
*   *

Але чи поліпшало польове господарство якостно? На цей запит на-ходимо таку відповідь в радянській пресі: «Урожайность за последние годы была значительно ниже (процентов на 25) по сравнению со средней урожайностью довоенной... Качество обработки за последние годы во многих районах не улучшилась, а ухудшилась, засоренность полей огромна, головня уничтожает не менее 10% урожая, причиняя ежегодно убыток 8—10 миллионов рублей (тільки по Кубанській одрузі — П. М.). Основной причиной плохой техники полеводства является недостаток рабочего скота и мертвого инвентаря. Нагрузка посевами на одну рабочую лошадь увеличивается: в 1916 году на 1 лошадь приходилось 3,4 де-

*) «Статистический ежегодник за 1922—1923 г.», вып. I, Москва, 1924, стр. 126.

**) «Красное Знамя», 3-X-1925.

***) «Статистический справочник по Северо-Кавк. Краю», Ростов на/Д., 1926, стор. 105-†) Див.: «Трудовой Путь» 20-X-1925.

сятини посева, а в 1925 — 4,6 десятины, т. е. нагрузка возросла на 35%. В северо-восточном районе округа в истекшем году площадь посева доведена уже до 7 десятин на 1 рабочую лошадь. Правда, стальной конь — трактор уже переложил часть работы на свои плечи, но в общем хозяйстве округа работа трактора еще мало заметна*).

Щоб ця заява комуністичної газети стала більше зрозумілою, наведемо далі статистичні дані про те, який відсоток хазяйств Кубані не мав зовсім коней, робочої худоби і корів, а також машин для оранки землі і для уборки врожаю в 1925 р.**):

Округи	Загальна кількість хазяйств.	Із кожних 100 хазяйств не мали:						
		Плугів і букарів		Косілок		Коней	Робочої худоби	Корів
		Кількість	%	Кількість	%			
Армавірська	141.178	80.278	56,8	124.717	88,4	54	45	36
Кубанська ..	232.359	126.805	54,5	195.047	83,9	42	41	35
Майкопська	51.929	35.091	67,6	49.811	95,9	65	44	38
Разом ..	425.466	242.174	56,9	369.575	86,8	Пересічно		
						53,6	43,3	36,3
						228.000	183.000	153.000

Таким чином, 56,9% хазяйств не мають чим виорати землю, а 86,8% хазяйств не мають косілок. Далі: у 53,6% хазяйств Кубані немає коней і 43,3% не мають зовсім робочої худоби (ні коней, ні волів).

Ці статистичні відомості досить виразно говорять про те, в якому надзвичайно тяжкому стані працюють бідологи хлібороби на Кубані під радянською московською владою: тільки по трьох округах Кубані 242.174 хазяйства не мають ні плугів ні букарів, 228.050 хазяйств не мають коней, 184.227 хазяйств не мають ні волів ні коней!

До світової війни на Кубань щороку довозилось біля 1½ міль. пудів різного роду сільсько-господарських машин***):

1910 р.	1911 р.	1912 р.
(в тисячах пудів)		
1.558	1.378	1.529

Довіз с.-г. машин на 1 душу населення до війни був такий***):

	1910 р.	1911 р.	1912 р.
(в пудах на 1 душу):			
Воронізька губерня	0,13	0,16	0,21
Курська губ.	0,07	0,10	0,12
Харківська губ.	0,18	0,25	0,36
Донська область	0,54	0,49	0,42
Кубань	0,60	0,50	0,54

*) «Красное Знамя» за 3-Х-1925.

**) Див.: «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 128.

***) Д. Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 59—61.

Зпочатку світова війна, а потім горожанська майже зовсім припинили довоз с.-г. машин на Кубань. Большевики за 6 років свого панування не наладили постачання с. г. машин для Кубані, через те абсолютна кількість їх з кожним роком не збільшується, а зменшується. На наступній таблиці порівняємо кількість де-яких с.-г. машин на Кубані за рр. 1914 і 1925:

С.-г. машини.	Кількість машин.		Різниця ±	
	1914 *)	1925 **)	Кількість	%
Плуги . . .	335.900	235.100	— 100.800	— 30,3
Косілки . . .	68.900	51.800	— 17.100	— 24,5
Сноповязалки .	26.400	17.000	— 9.400	— 35,6
Віялки . . .	112.300	75.000	— 37.300	— 33,2
Молотілки:				
а) парові . . .	4.700	4.600	— 100	— 2,1
б) кінні . . .	700	300	— 400	— 57,1

Таким чином, на підставі цих даних можна сконстатувати, що з 1914 р. до 1925 р. кількість плугів зменшилась, приблизно, на 100.800 штук, або на 30,3%, косілок — на 17.100 штук, або 24,5%, сноповязалок — на 9.400 штук, або на 35,6%, віялок — на 37.300 штук, або на 33,2% і т. д.

До такого стану большевицька влада довела за 6 років колись багату країну — Кубань!

Коли большевики завойовували Кубань (1917—1920), вони вели саму ганебну агітацію проти кубанського казачтва й черкесів, проти Кубанської Ради й Кубанського Уряду; вони не спинялись ні перед чим, аби тільки захопити Кубань.

Тепер населення Кубані добре бачить, що дала йому большевицька московська влада. Землю поділили «по числу едоков», кожний, хто хотів, одержав її на Кубані, але чи ліпшою стала од цього доля хлібороба?

Ні, бо більше $\frac{1}{2}$ хліборобських господарств не мають чим виорати цю землю, більше $\frac{2}{5}$ — не мають, що запрягти хоч би в чужого плуга!

Самі большевики добре розуміють, що правильне розв'язання земельного питання не полягає в розділі її «по числу едоков». Учитель большевиків, В. Ленін, ще в 1917 р. на Всеросійським зїзді Селянських Депутатів заявив:

«Крестьяне часто говорят — земля разгородится, будет вольная земля и вольный труд. Значит ли это, что земля передается всем трудящимся? Нет, не значит!... Землю есть нельзя, а чтобы хозяйничать, нужно иметь орудия, скот, приспособления, деньги! Без денег, без орудий хозяйничать нельзя!»***).

Як забезпечена робочою худобою решта господарств Кубані, видно з наступної таблиці†):

*) Д. Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 59—61.

**) «Статистический справочник по Северо-Кавказскому Краю», 1926, стор. 128—129

***) А. С. Мартынов. «Ленин и аграрный вопрос», 1924, стор. 53.

†) Див.: «Итоги сельско-хозяйственной переписи 1925 г. по Сев.-Кавк. Краю», Ростов, стор. 20.

О к р у г и	1925 рік.				% % господар. без робочої худоби.	Разом % %
	% % господарств, котрі мають робочої худоби:					
	1 шт.	2 шт.	3 шт.	4 шт.		
Армавірська	23,2	23,9	4,5	3,7	44,7	100
Майкопська	27,0	22,3	3,5	2,8	44,4	100
Кубанська	17,6	27,7	7,0	7,1	40,6	100

Як бачимо, поруч з господарствами, що зовсім не мають робочої худоби (43,3%) значний відсоток, від 17,6 до 23,2, складають господарства, котрі мають тільки одного коня, або вола. Таких господарств тільки по трьох округах Кубані було нараховано р. 1925 — 96.155. Господарства, що мають 2 штуки робочої худоби, складала тільки $\frac{1}{5}$, ті — що мають 3 штуки — $\frac{1}{20}$, приблизно $\frac{1}{22}$ складають ті господарства, що нараховують 4 штуки робочої худоби й більше.

За даними перепису 1925 р. на Північному Кавказі, з точки погляду забезпечення господарств робочою худобою, відбулись такі зміни в 1920—24 рр.*):

Роки	% % господарств					
	без робочої худоби	з 1 голов	з 2 голов	з 3 голов	з 4 голов	з 5 голов і більше
1920	39,3	16,8	24,6	8,8	6,5	4,0
1924	47,9	24,8	19,6	4,6	2,2	0,9

Кількість господарств без робочої худоби, порівнююче, зросла з 39,3% до 47,9%, — господарств з 1 головою робочої худоби теж, порівнююче, зросла (16,8%—24,8%). З другого боку, % господарств з 2—5 головами робочої худоби зменшився.

Теж саме можна сказати й про забезпечення господарств коровами**):

Роки	% % господарств					
	без коров.	з 1 коров.	з 2 коров.	з 3 коров.	з 4 коров.	з 5 коров.
1920	35,1	37,7	17,7	6,0	2,2	1,3
1924	40,3	41,7	13,0	3,4	1,1	0,5

Порівнююче на обох таблицях 1920 р. з 1924 р. мусимо сконстатувати значне збільшення % господарств пролетарських (без робочої худоби і без коров), і напівпролетарських, і значне зменшення % господарств, котрі мають 3—5 голов худоби.

* * *

Населення Кубані уперто веде тяжку боротьбу за своє існування. Ті сотні тисяч господарств Кубані, котрі не мають ні робочої худоби, ні машин для обробки землі чи вборки врожаю, або мають те й друге в малій кількості, виробили різноманітні форми співпраці. Дані сільсько-господарського перепису р. 1925 на Північно-Кавказ. Краєві, що торкаються цього питання, можна представити на такій таблиці***):

*) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северо-кавказской деревни», 1925, Ростов на/Д., стор. 41.

***) Там-же.

***) Див.: «Итоги с.-х. переписи 1925 г. по Сев.-Кавк. Краю», стор. 37.

Райони.	Склад сім'ї на 1 господарство.	% господарств, котрі обробляють свою землю.					
		Своєю худобою і своїм інвентарем.	Своєю худобою і найманним інвентарем.	Найманою худобою і своїм інвентарем.	Найманою худобою і найманним інвентарем.	«Спряжкою».	Різними способами
Кубанський ..	5,13	21,8	1,7	1,0	27,9	23,7	23,9
Армавірський	4,77	14,3	1,7	0,8	36,4	43,4	3,4
Майкопський	4,67	18,1	2,6	1,1	35,9	28,8	13,5

Своєю худобою і своїм інвентарем в 1925 р. обробляло землю тільки 14,3%—21,8% господарств Кубані, або загалом менше $\frac{1}{5}$ частини їх; «спрягаються» для обробки землі приблизно $\frac{1}{3}$ господарств; також значний відсоток господарств (27,9%—35,9%) — обробляють землю найманою худобою і найманним інвентарем.

Ці дані свідчать про те, що життєздатних господарств на Кубані в 1925 р. було приблизно $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{7}$ частина, це ті господарства, що мають і свою робочу худобу і свій інвентарь; безумовно нежиттєздатними є господарства, котрі для обробки землі наймають і худобу і інвентарь; тільки по трьох округах (Кубанській, Армавірській і Майкопській) таких господарств нараховано більше 140.000. Коли до цього прирахувати подібні господарства (що наймають інвентарь і худобу) з других районів Кубані (Карачаєво-черкеський — 5.300 господарств, Адигейський — 4.000, Чорноморський — 5.000, Єйський — 12.000, разом 26.300*), то таких господарств по перепису 1925 р. нарахуємо біля 166 тисяч. Маючи на увазі й те, що, за даними того ж перепису, на 1 господарство на Кубані припадає пересічно біля 5 душ сім'ї, ми прийдемо до висновку, що в 1925 р. до подібних нежиттєздатних господарств належало більше 800 тисяч населення Кубані!.

* *
*

Тепер подивимось, як були забезпечені посівом хлібороби Кубані в 1925 р.

За даними перепису цього року по трьох округах Кубані було нараховано господарств, що не мали зовсім посіву**):

Округи	Без посіву		Склад сім'ї на 1 господарство
	господарств	вони скла-дали %	
Армавірська	11.834	8,3	3,14
Майкопська	4.734	9,0	3,11
Кубанська	25.180	10,7	3,42
Разом	41.748		

*) Див. «Итоги с.-х. переписи по Сев.-Кавк. Краю», стор. 37; стор. 20-В.
**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 132—136.

Як наведено вище в 1917 р. безпосівні господарства на Кубані склали 29%, а в 1925 р. — 9,8%*), себ-то за п'ять років майже 1/5 всіх господарств Кубані, котрі були до війни безпосівними, стали засівати. Не дивлячись на цей факт, кількість безпосівних господарств по трьох округах в 1925 р. ще досягала великого числа — 41.748, з населенням, приблизно, в 133 тисячі душ!

Росподіл тих господарств Кубані, що мали в р. 1925 посів, можна бачити з наступної таблиці**):

Округи	% господарств, котрі мали посів в розмірі:											
	до 1 десят.		1,1—4 десят.		4,1—8 десят.		8,1—16 десят.		16,1—25 дес.		25,1 д. і більше	
	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%
Чорноморська ..	591	10,1	3.051	51,3	1.521	25,1	597	9,6	43	0,7	00	0,0
Майкопська	11.169	21,9	23.831	46,3	9.508	17,9	2.521	4,6	166	0,3	00	0,0
Армавірська	10.903	7,9	50.342	35,9	38.444	27,1	24.045	16,9	4.608	3,2	1.002	0,7
Карачаєво-черк.	3.645	22,5	8.157	50,1	2.093	12,7	972	5,3	287	1,7	18	0,1
Адигеє-черк.	2.210	11,9	9.051	48,0	5.191	26,5	1.682	8,5	123	0,6	00	0,0
Кубанська	15.608	6,8	63.190	27,4	72.342	27,1	45.025	19,3	8.729	3,7	2.285	1,0
Разом	44.126	10,4	157.662	37,2	129.099	30,5	74.842	17,9	13.956	3,3	3.305	0,7
47,6%												
78,1%												
З посівом всього 422.950.												

З наведених цифр видно: 1) що господарства з посівом до 1 дес. по одних округах Кубані складають 7%—8%, (Кубанська, Армавірська), а по других — 22% (Майкопська, Карачаєво-черкеська), 2) господарства з засівом від 0,1 дес. до 4-х десятин складають в Чорноморській окрузі — 61,4%, Майкопській — 68,2%, Армавірській — 43,8%, Карачаєво-черкеській області — 72,6%, Адигеє-черкеській області — 59,9% і в Кубанській — 34,2%. Цих господарств нараховано р. 1925 — 201,748, або 47,6%.

Такі господарства самі большевики називають «карліковими».

Господарств, що засівали від 4-х до 8 десятин, було нараховано 129.099, або 30,5%. Подібні господарства большевики називають «маломощними». Середняків нараховано 74.842 господарства, або 17,9%; це ті, що засівають від 8 до 16 десятин і, нарешті, «кулацьких» — 4%.

Таким чином, коли до характеристики положення сільського господарства на Кубані підходити з точки погляду забезпечення населення посівом, бачимо, що «карлікові» і маломощні господарства в 1925 р. склали 78,1%, або більше 3/4 всіх господарств!

Ступінь забезпечення посівом населення Кубані видно також і з наступної таблиці***):

*) Всього по трьох округах 425.466 господарств, безпосівних — 41.748 господарств, або 9,8%.

**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 132—144. В нашу таблицю не внесені Ейський, Старомінський і Кушівський райони Кубані, котрі в 1924 р. приєднані до Донської округи.

***) «Итоги с.-х. переписи 1925 г. по Сев.Кавк. Краю», стор. 41.

Округи	Посів в десятинах	
	на 1 господарство	на 1 душу населення
Карачаєво-черкеська	2,9	0,6
Армавірська	5,0	1,1
Майкопська	2,6	0,6
Чорноморська	3,9	0,7
Адигеє-черкеська	3,9	0,7
Кубанська	5,7	1,1

На одно господарство припадає пересічно 4 десятини посіву, на одну душу — 0,8 десят., при чому забезпечення посівом по округах Кубані значно різниться: від 2,6 десят. до 5,7 десят. на господарство і від 0,6 десят. до 1,1 десят. на одну душу, або одні райони забезпечені посівом у два рази краще других районів Кубані. А ці факти знову свідчать про те, що земельна політика большевиків не внесла в станиці рівенства матеріального.

В 1910—14 рр. на кожне господарство в Кубанській окрузі припало 9,7 десят. посіву*), а в 1925 р., як бачимо, 5,7 десят., а по всій Кубані тільки 4 десят.

За даними сільсько-господарського перепису 1925 р., площа посіву на 1 господарство в 1920—24 рр. на Північному Кавказі підлягла таким змінам**):

Роки	% % господарств							
	Без посіву	0,1—2,0 десят.	2,1—4,0 десят.	4,1—6,0 десят.	6,1—10,1 десят.	10,1—16,0 десят.	16,1—25,0 десят.	Більше 25 десят.
1920	24,3	13,7	16,4	12,7	16,5	9,6	4,6	2,2
1924	11,6	17,8	22,7	17,4	18,7	8,6	2,5	0,7

На підставі цих даних, можна сконстатувати, що 1) кількість безпосівних господарств, порівнююче, зменшилась, 2) також зменшилась і кількість господарств, що сіють більше 10 десят., при чому, чим більшу площу засіву мали господарства, тим більший % їх ліквідується, 3) порівнююче, зросла кількість господарств «середняцьких», що сіють 6—10 десят., але 4) разом з тим, росте і кількість господарств напівпролетарських (0,1—2,0 десят.) і «маломощних», котрі разом склали в 1924 р. 57,9%, а з безпосівними — 69,5%. Ці дані знову свідчать про те, що загальний стан сільського господарства Північного Кавказу, а в тому разі й Кубані, з кожним роком гіршає.

*   *
*   *

Вище вже було вказано, що загальний збор хлібів на Кубані складав р. 1920 — тільки 42%, р. 1921 — 27,8%, р. 1922 — 50,5% щорічного збору перед світовою війною (224 міл. пудів).

На жаль, ми не маємо відомостей про врожай і збор хлібів по цілій Кубані за рр. 1923—25. Само собою розуміється, що значне скорочення

*) Див.: «Кубанский статистический сборник», Краснодар, 1925, стор. 246.

**) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северокавказской деревни», стор. 40.

площі засіву, відсутність інвентаря і робочої худоби не могли не відбитись на якості обробки землі, а значить і на врожаєві і загальному зборі хлібів. Наведемо тут відомости про врожай і збор головних культур тільки по одній Кубанській окрузі за р.р. 1923 і 1924, разом з тим, порівняємо ці дані з даними про врожай за роки перед світовою війною:

Культури	Пересічно рр. 1905—1914 *)		1919**)	1923***)	1924***)
	За даними Міністерства Хліборобства	За даними Центрального Статистичного Комітета			
Жито	71,7	63,8	63,2	51,4	46,3
Пшениця озима	73,3	64,6	62,4	54,1	52,8
Пшениця ярова	66,6	58,3	69,1	37,6	29,3
Ячмінь яровий	80,2	69,6	79,6	39,5	32,8
Овес	74,1	66,4	73,6	44,9	31,1
Кукуруза	98,0	85,7	114,5	71,7	68,6
Сояшник	—	65,5	77,1	61,7	72,0
Картошка	329,2	350,4	514,7	236,5	211,7

З таблиці видно, що особливо катастрофічно падає врожай ярових культур: пшениці, ячменю, вівса, кукурузи і картошки...

В Кубанській окрузі зібрано було різних культур †):

р. 1905—14	113 мільйонів пудів	100%
« 1923	59 «	« 52%
« 1924	57 «	« 50%

Так стоїть справа в Кубанській окрузі, де населення, як видно з вищенаведених таблиць, і інвентарем, і робочою худобою, і землею забезпечено краще ніж по других округах Кубані. Коли по цій окрузі в 1923—24 р.р. збирають 50%—52% того, що давали щороку різні польові культури до світової війни, то що ж дістають хлібороби за свою працю в Майкопській, Армавірській і по інших округах?

Відомо, що до світової війни щороку з Кубані вивозилось біля 100 мільйонів пудів різних хлібів††) та й само населення харчувалось значно краще ніж по другим районам бувшої Росії; більшовики своєю політикою за п'ять років довели Кубань до такого страшного стану, що на весні 1925 р. самі примушені були для робітників Катеринодару привозити американську пшеницю. Це дуже показний і характерний факт! Треба було зуміти зруйнувати господарство багатой країни настільки, щоб вона на шостому році панування більшовицької московської влади примушена була ввозити хліб з Америки!

Так успішно більшовики з Москви ведуть Кубань до комунізму!

Може бути, що кого-небудь і ведуть, але тільки не кубанських хліборобів! Добробуть цих більшовики систематично руйнують.

Тепер уже не йде про те, кому стало краще за часів панування більшовиків — козакам чи іногороднім. Ясно, що кубанське трудове козацтво

*) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920 гг., Москва, 1921, стор. 246—262. Дані по цілій Кубані.

**) Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», 1919, стор. 9. Дані по цілій Кубані.

***) «Кубанский статистический сборник», 1925, стор. 251. Дані по Кубанській окрузі.

†) «Куб. стат. сборник», 1925, 251.

††) «Статистический сборник» за 1918—1923 гг. Москва, 1924.

понесло й несе надзвичайні жертви і людьми і матеріально, а що придбали іногородні?

З кого складаються 242 тисячі (57%) господарств, що не мають чим орати землю?

А чії то 228 тисяч (53,6%) господарств, що не мають коней?

А кому належать 183 тисячі (43,3%) господарств, котрі не мають робочої худоби?

Кому належать 42 тисячі (9,3%) господарств, котрі зовсім не мають посіву, або 44 тисячі (10,4%) господарств, що сіють менше 1 десятини?

Безумовно, це, головним чином, господарства іногородніх.

В 1925 р. на Кубані була нарахована величезна кількість господарств безпосівних, «карлікових» і маломощних — біля 370 тисяч, або біля 88%.

Поруч з цим, як вже сказано вище, після п'ятирічного панування більшовиків на Кубані збирається врожаю різних культур тільки $\frac{1}{2}$ того, що збиралось за рік до світової війни, а це вказує на щорічний недобор в розмірі більше 100 міл. пудів. Коли взяти на увагу те, що р. 1925 на Кубані нараховано біля 423 тисяч господарств, котрі мали посів, то ця втрата на кількості зібраного хліба на кожне господарство, пересічно, буде рівною 264 пудам.

Ніхто не може рахувати за ідеал положення сільського господарства на Кубані перед світовою війною, навпаки, і навіть більшовики в своїй літературі вказують на його хиби, на те, що воно було екстенсивним й т. п. Але як же назвати більшовицьке господарювання, коли воно дає такі наслідки?

*   *
                  *

Коли ми розцінюємо положення хліборобської Кубані під більшовицькою московською владою, розуміється, діло не тільки в тому, наскільки хлібороб забезпечен робочою худобою, інвентарем, посівом, що йому дає земля за його тяжку працю, а і в тому, що з його бере держава в виді різних податків і що хлібороб може дістати за свій хліб: яка ціна на продукт праці хлібороба — хліб і на ті товари, що так потрібні хліборобові. Про податок — «єдиний с.-х. налог» ми вже говорили вище, а про ціни на хліб і на фабричні товари, котрі встановлює комуністична влада, скажемо в розділі «торговля».

*   *
                  *

Комуністична московська влада називає себе «робітничо-селянською». Попереду ми вже бачили, наскільки вона селянська, до яких злиднів вона довела селян. Тепер порівняємо положення фабрично-за-

водських робітників з положенням хліборобів, візьмемо економічний бік життя.

За радянськими даними по містах Кубані бюджет робітника в місяці лютому 1925 року був такий (в золотих карбованцях)*).

	Катеринодар.	Армавір.	Новоросійськ.	По Краю.
	к а р б о в а н ц і			
Приход . . .	81,18	62,23	75,33	72,91
Росход . . .	74,65	60,13	69,35	68,04
Різниця . . .	+ 6,53	+ 2,10	+ 5,98	+ 4,87

Видатки покривають: найом помешкання, топливо, освітлення, харчі, спиртні напитки, табак, господарські видатки, лікування, культурно-освітні витрати, громадсько-політичні, допомога відсутнім членам родини й т. п., словом різнородні потреби родини робітника. Прибуток робітника пересічно складав — 72 карб. 91 коп. на місяць, або 864 карб. 92 коп. на рік. Видатки його на місяць — 68 карб. 04 коп., — на рік 816 карб. 48 коп. За покриттям видатків залишається робітникові 58 кар. 44 коп.

Який прибуток має хлібороб від своєї праці?**) .

За радянськими даними***) в 1924—25 рр. пропорція польових культур на Кубані була така (в % %):

Округи	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Кукуруза	Сояшник	Картопля	Баштан	Трави	Інши
Армавірська . .	0,3	54,8	8,0	1,3	12,9	17,0	0,5	2,8	0,7	1,7
Майкопська . .	0,5	53,6	1,6	4,1	15,9	18,6	1,3	2,2	0,5	1,7
Кубанська . . .	1,0	52,8	18,5	1,1	7,3	11,3	0,6	4,0	1,6	1,8
По Краю . . .	0,6	53,8	9,4	2,2	12,0	15,6	0,8	3,0	0,9	1,7
	93,6%									

Перші шість культур (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукуруза, сояшник) займають 93,6% всієї площі посіву. Ці культури являються головним джерелом прибутків кубанського хлібороба.

Що мог уторгувати хлібороб, продавши увесь врожай з 1 десятини, скажемо, в 1924 р.? †).

Культури	Зібрано з 1 десятини пудів	Ціна 1 пуда	Що дала 1 десятина Карбованці
Пшениця озима . . .	52,8	0,93	49,10
Пшениця ярова . . .	29,3	0,93	27,24
Ячмінь	32,8	0,64	20,99
Овес	31,1	0,71	22,08
Кукуруза	68,6	0,85	58,31
Сояшник	72,0	0,91	62,52
Пересічно			40,50

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 336—338.

**) Бюджет кубанського хлібороба ще ніким докладно не виучувався, через те ми не маємо під руками необхідних даних.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 108—109.

†) «Кубанский статистический сборник», 1925, стор. 251, 184—185.

Одна десятина головних польових культур в 1924 р. дала пересічно 40 карб. 50 коп.

Щоб одержати такий прибуток, необхідно було затратити гроші на оранку, на насіння, заплатити за косовицю і молотьбу, що складає біля 25—30 карб. росходу на 1 десятину*), а значить в 1924 р. на харчі і на всілякі видатки залишалось з десятини 10—15 карб.

На харчі на рік на 1 душу треба 15—16 пудів**), а на сімью в 4—5 душ — 60—80 пудів.

А ще ж видатки на одяг, на різні господарські й культурні потреби, а ще «єдиний сільсько-хочайственный налог», на який йде, приблизно 1/6 врожаю!

На жаль, ми не маємо даних про бюджети хліборобів Кубані, через те навіть приблизно не можемо определити, який % всіх прибутків хлібороба-кубанця складають прибутки від польового господарства.

Але коли ми будемо рахувати, що польове господарство на Кубані дає тільки 50% всіх прибутків хлібороба, то увесь його доход при посіві до 4 десятин не буде, пересічно, вищий 300—350 карб., а при посіві в 8 десятин — 640—700 карб.

Ясно, що господарство, котре має посів до 4-х десятин, не може задовольняти навіть мінімальних потреб його хазяйнів, і, у всякому разі, положення подібних хліборобів далеко гірше положення робітників, котрі, як наведено вище, на сімью мають 864 карб. 92 коп. річного доходу.

Такі хлібороби примушені продавати свою працю.

Відомо, що й серед фабрично-заводських робітників є багато безробітних. При таких умовах, де і як можуть заробити члени таких господарств, щоб мати гроші на задоволення самих пекучих потреб? Куди підуть з Кубані оці бідолаги-хлібороби в «отхожий промисел», як це робили до світової війни селяне українських і російських губернь?

* * *

*

Большовики давно уже відмовились від проголошеного ними після захоплення влади в 1917 р. принципу — «кожний може обробляти землю тільки власними руками», — уже давно вони примушені були дозволити вживати і в сільському господарстві найману працю. З нижченаведеної таблиці видно, яка кількість господарств і яку кількість робітників наймала в 1925 р.***):

*) Оранка — 7—10 карб., насіння — 10 карб., косовиця — 5 карб., молотьба — 4—6 карб.

**) Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 4.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 120.

О к р у г и	Кількість господарств, котрі наймали робітник.		Ними нанято.		
	Абсолютна	% загал- ної кілько- сти господ.	чоловіков	жінок	разом
Чорноморська	990	5,0	626	457	1.083
Майкопська	2.155	4,1	1.903	419	2.322
Адигеє-черкеська	803	4,2	784	526	1.310
Армавірська	6.241	4,4	4.759	2.685	7.444
Карачаєво-черкеська	287	1,1	268	19	287
Кубанська	12.600	5,4	8.033	6.873	14.906
Бійський відділ (частина) ..	Даних	не маємо			
Р а з о м	23.076		16.373	10.979	27.352*

Також більшовики завели в сільському господарстві і другий «буржуазний» принцип — оренду землі.

О к р у г и	Кількість господарств, котрі арендують землю.	Ними заарендовано десятин						Всього**)
		За гроші	За нату-ру	За відро-біток	З мірки	Ріжні форми	Форма невідомо	
Армавірська ..	20.168	17.812	6.930	10.065	9.285	10.860	12.737	67.689
Карачаєвч-черк.	624	5	58	76	326	131	355	951
Майкопська	5.208	3.112	934	1.576	662	577	807	7.668
Чорноморська ..	2.271	1.361	829	149	341	—	433	3.113
Адинеє-черкеська	2.582	941	—	98	—	270	5.550	6.859
Кубанська	21.065	23.592	7.443	7.594	17.427	6.593	15.270	77.919
Бійський відділ ..	невідомо							
Р а з о м	51.918	46.823	16.194	19.558	28.041	18.431	35.152	164.199

З таблиці видно, що в 1925 р. 51.918 господарств, або 12,2% орендувало 164.199 десятин землі.

Оренда землі, наймана праця, оренда живого і мертвого інвентаря свідчать про те, що на Кубані й тепер панують самі звичайні для буржуазної держави взаємовідносини поміж хліборобами.

* *
*

Свою політикою більшовики досягли просто блискучих для них наслідків: зруйнували кубанське хліборобство, зробили усіх неможливими! Цей факт визнають і самі більшовики. Ось комуніст А. Н. Пономарев про це пише так: «Разом з безпосівними господарствами, кількість котрих значно скоротилась в порівнянні з дореволюційними часами, сільські неможлики, посіви котрих не більші 4 десятин на господар-

*) Ці дані радянської статистики безумовно не відповідають дійсності: наймитів на Кубані в 1925 р. було значно більше. Це видно хоч би з того, що за даними газети «Красное Знамя» в одній Кубанській окрузі в 1925 р. було наймитів у сільському господарстві 28.014 душ, а не 14.906 душ, як це значиться в «Статистическом справочнике по Сев.-Кавк. Краю». А в 1926 р. в Куб. окр. було 30.000 наймитів («Кр. Зн.», за 8-XII-1926 р.).

**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 118.

ство, складають мало не половину усіх господарств сучасного села. Коли додати до них і групу «неустойчивого середняка» (з посівом до 6 десят. на господарство), в їх рядах буде більше $\frac{2}{3}$ сучасного селянства!.. За час з 1920 до 1924 р. виселилось або ліквідувалось до $\frac{1}{5}$ господарств з посівом не вище 2 десят. на господарство і біля $\frac{1}{7}$ господарств з посівом до 4 десят.»*).

Само життя висовує перед кубанськими хліборобами запит: як знайти шляхи до кращої долі, як визволитись з під тяжкого гніту, що ось уже більше 6 років гнітить хліборобів Кубані, забірає їх працю, руйнує їх господарство? Як скинути ярмо, що наділи на Кубань московські правителі? Треба кубанцям добре подумати над тим, як знайти найліпший шлях до щасливої будучини.

Вдалось більшовикам в 1917—18 р.р. нацькувати іногородніх на козаків. Тепер уже добре відомо з їх же книжок, як вони кинули на Кубань 39 дівізію, як вони намагались розбити угоду поміж козаками, горцями і іногородніми, що була вже вироблена й прийнята в грудні місяці 1917 року на спільних засіданнях Кубанської Краєвої Ради і З'їзду іногородніх. Нагла клевета, демагогія, підкуп — все було вжито, аби тільки викликати внутрішню боротьбу на Кубані й на всьому Північному Кавказі!

Позаду страпні криваві сторінки горожанської війни.

Так де ж тепер вихід? Невже в тому, щоб повторювати 1918—26 р.р., невже в тому, щоб знову одна частина населення Кубані зі зброєю в руках одбирала землю у другої, нищила людей і таким тяжким трудом набуло господарство?!

Коли будуть кубанці між собою воювати, прийде стороння сила і знову завоює їх і буде диктувати їм свою волю! Зараз сторонні сили експлуатують Кубань, це вони впрягли і козака і іногороднього у одно ярмо!

Спасіння в об'єднанні і в захисті спільними силами від спільного ворога!

*   *
*   *

Вище ми спинили увагу читача на де-яких головних сторонах життя кубанських хліборобів. Коли тепер ми візьмемо на увагу те, які лихі часи переживають наші кубанські хлібороби за останні 12 років: тут і трьохрічна світова війна, й ще тяжча горожанська, тут і надзвичайно важкі «продразверстка», «продналог», «єдиний сільсько-хозяйственный налог», тут і довгий, кривавий, руйнуючий у корінні сільське господарство, процес боротьби за землю на Кубані; тут і нечувана суша 1921 р., сухі й дуже холодні зими; тут і різні шкідники: сарана, польові миші; тут і, порівнююче, низькі ціни на хліб й занадто високі на товари, потрібні хліборобові, й т. п., тоді тільки зрозуміємо, яку велетенську боротьбу мусили вести кубанські хлібороби, щоб не тільки захистити себе й свою родину від голодної смерті, не тільки зберігати своє господарство й підтриму-

*) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северокавказской деревни», 1925, стор. 61.

вати загальний добробут Кубані, а ще й своїм хлібом годувати «голодающую Россию!»

Далі ми мусимо зазначити, що за останні роки на Кубані робляться зусилля, щоб підняти рівень сільсько-господарської культури, щоб розповсюдити серед широких кол хліборобів необхідні сільсько-господарські знання.

У кожному числі газет, котрі виходять там, зустрічаємо гарно написані статті по різних питаннях сільського господарства, де даються поради, як краще вести хліборобство. По станицях організуються агрономічні гуртки й сільсько-господарські курси, влаштовуються по всіх більших станицях сільсько-господарські виставки, а в 1925 році відбулась велика окружна сільсько-господарська виставка в Катеринодарі. В багатьох станицях є свої громадські агрономи, у деяких станицях організовані взірцеві господарства й т. п. Приклади: «хутор Упорный, Павловського району. При нашей школе организован сельско-хозяйственный кружок. Работой руководит учитель. В с.-х. кружке состоит 80 человек хлеборобов. Есть своя запашка. Библиотечка тоже есть, но небольшая. «Здорове спасибі нашому вчителеві за такий гурток», кажуть хуторяни. («Кр. Знамя». 9. X. 1925).

«Отрадная. По смете РИК'а (районный исполнительный комитет) ассигновано 350 рублей на проведение с.-х. курсов и на последнем заседании рай-бюро агропропаганды решило организовать передвижные с.-х. курсы и обслужить следующие маломощные станицы: Надежную, Подгорную, Спокойную, Передовую, Преградную. Указанные станицы ежегодно страдают от градобития и полеводство не имеет главенствующей роли». («Трудовой Путь» 6. XII. 1925).

Це, як бачимо, робиться заходами самого населення та близької до його інтелігенції. В цьому виявилась «своя», місцева економічна політика, а не центральна радянська.

*   *
*   *

ПРОМИСЛОВІСТЬ І РОБІТНИКИ.

А. Промисловість. Промисловість на Кубані за мирних часів була на низькому рівні. Щороку оброблялось сирівців тільки на 40—50 мільйонів карбованців*). В 1915 р. на Кубані (без Чорноморської губернії) зареєстровано було 7.994 промислових підприємств, з 21.690 робітниками і оборотом в 36.484.881 карб.; того ж року домашнім промислом на Кубані займалось 21.734 душі й ними вироблено різних товарів на 7.603.880 карб.

Від 28 серпня 1920 р. й до початку 1921 р. радвлада перевела перепис усіх промислових підприємств по цілому РСФСР. За даними цього перепису**) на Кубані (бувшій Кубанській області і Чорноморській губернії) було зареєстровано 11.363 промислових підприємства, між ними

*) Див.: «Настольный календарь» на 1920 р., стор. 18.

**) Див.: «Статистический ежегодник» за 1918—1920 гг., Москва, вып. II, стор. 209—211.

2.688 з механічною силою, причому в це число увійшли всі підприємства, як здобуваючої, так і обробляючої й переробляючої промисловости, що мали: 1) окреме помешкання, 2) механічний двигун, 3) найнятих робітників.

З 11.363 підприємств працювало тоді ще 10.720 підприємств з 53.689 робітниками (фабрично-заводської й домашньої промисловости); з числа працюючих підприємств найманих робітників мали 3.235 підприємств, з механічною силою — 2.438, де працювало 41.650 робітників. Підприємств, що мали робітників в числі не менше 31, було 282, з них працювало 272 (з 32.293 робітниками)*. Ті підприємства, що мали найману роботу силу, розподілялись так: (вказимо найголовніші):

Види промисловости	Кількість	
	підприємств	робітників
1. Добування й обробка каменя, глини й т. п.	50	14.118
2. Нафта	7	628
3. Соляна	1	44
4. Металообробна	464	2.532
5. Виробка с.-г. машин, струменту й т. п.	37	3.217
6. Обробка дерева: лісопилні й фанерні заводи й інші	13	351
7. Хемічна промисловість:		
а) жири	5	599
б) миловарні	17	315
с) сірнички та інші	1	79
8. Млинів (парових і водяних)	919	6.242
9. Цукровари	1	394
10. Пивоварні	19	332
11. Табачні	17	1.540
12. Чинбарні	262	2.035
13. Обробка шерсти	21	879
14. Одежа й взуття	466	4.415
15. Залізничні майстерні та інші	15	7.089

Постановою ВСНХ (Всероссийского Совета Народного Хозяйства) від 29 листопаду 1920 р. були націоналізовані всі підприємства приватних осіб та громад, «имеющие число рабочих свыше 5 при механическом двигателе или 10 без механического двигателя».

В наслідок цього розпорядження й на Кубані радвлада забрала до своїх рук фабрики, заводи, млини, олійниці й т. п.

Одначе, дякуючи багатьом причинам, на яких спинятись не будемо, радвлі на Кубані, як і в інших районах РСФСР, не поцестило зберегти велику кількість промислових підприємств в чинности, решту ж підприємств або зовсім позачинано, або віддано на оренду артілям робітників, станичним виконавчим комітетам, КОВ-ам (Крестьянским обществам взаимопомощи), кооперативам і приватним особам. У своїх руках радвлада залишила більші по кількості робітників фабрики й заводи.

Особливо тяжку кризу кубанська промисловість пережила в 1920—1923 роках; цьому є багато причин, перш за все, військовий комунізм, далі, загальний тяжкий економічний стан РСФСР, голод 1921—1922 року, неуміння робітників керувати фабрично-заводськими підприємствами.

*) В число працюючих Московський Статистичний Комітет поставив і ті підприємства, котрі працювали в 1920 році принаймні декілька днів. («Статистический сборник» за 1920—1922, вып. II, стор. 241)

розладження транспорту, неможливість налагодити постачання сирівців і збут товарів і т. п.

На 1 січня 1923 р., на Кубані було фабрично-заводських підприємств 201, на них було робітників 8.264, службовців — 1.854, разом — 10.118 душ. З цієї кількості фабрично-заводських підприємств в приватних руках було 77 підприємств, з 1.364 робітниками й 303 службовцями, разом 1.667 душ.

Протягом 1923—1925 р. р. радвлада й професійні робітничі організації роблять значні зусилля, щоб підняти промисловість: із державної скарбниці даються гроші на ремонт заводів та фабрик. Так, наприклад, у 1924—25 бюджетовому році тільки по Кубанській окрузі було видано на ремонт 993.434 золотих карбованців. Державні органи й робітничі організації вживають ріжних заходів, щоб підняти продукційність праці, щоб налагодити своєчасне одержання фабриками й заводами як сирівців, так і замовлень на вже вироблені товари.

Але ці зусилля зустрічають на своєму шляху значні перешкоди й через те, коли стал промисловости брати взагалі, ні радвлада ні робітники на Кубані не мають до цього часу (1926 рік) бажаних наслідків своєї праці. Від цього страждає все населення. Ми тут наведемо заяву селянина Сульєва, сказану ним у місяці грудні 1925 р. на засіданні Краєвого Виконавчого Комітету в м. Ростові: «Мы, как самые низы, должны сказать, что наша районная и сельская промышленность в самом плачевном виде находится! Мельницы стоят и крестьянину приходится несколько верст грязь месить, чтобы пуд муки смолоть. На все на это надо обратить внимание, надо поближе посмотреть на наши нужды». Проти цих слів селянина ніхто не протестував ні на засіданні, ні в пресі.

Та й не тільки «мельницы стоят». В газетах частенько читаємо повідомлення про те, що та чи инша фабрика чи завод стоїть. Ілюстрація: «Кралоткін (хутір Романівський біля ст. Кавказької); хладобойня, которая имеет краевое значение и хорошо оборудована, стоит без дела и гниет. Несколько раз ее пускали и вновь закрывали, сокращали и ликвидировали... и, в конце концов, совершенно закрыли».

На початку 1926 р. було «положение маслобойной промышленности... весьма тяжелое. В главнейшем из производственных районов — Кубанском, за отсутствием сырья, остановлено 5 заводов: Армавирский с производственной программой в 2.120.000 пудов, Лабинский — в 890.000 пудов. Белореченский, Северский и Краснодарский — в 1.400.000 пудов. Расчитано 70% рабочих».

«Краснодар. 1-й госгидрогенизационный завод имени Коминтерна 31 декабря 1925 г. стал за отсутствием сырья и простоят две недели. Остановка завода связана с колоссальными расходами: на уплату жалованья 300 рабочих, которые будут двор убирать и т. п.».

В Калеринодарі не працює крохмальний завод.

Таким чином, зі слів селянина Сульєва й наведених прикладів, бачимо, що тяжку кризу переживає на Кубані якраз промисловість, що в найбільшій мірі, здавалось би, забезпечена сирівцями: олійна і млинарська.

З другого боку, зусилля робітників Кубані в 1923—1925 р. р. дали були по де-яких заводах та фабриках добрі наслідки. Це бачимо, як на

роботі окремих заводів, так і на загальній цінності вироблених товарів на Кубані.

Вкажимо тут на роботу Кубанського цукровару й консервної фабрики. Кубанський цукроварний завод почав працювати в 1913 р. Наслідки його праці були такі:

в 1914 р. посіяно 3.514 десят., .	вироблено 422.584 пудів цукру *)
« 1915 « « 4.000 « .	« 300.794 « «
« 1919 « « 1.219 « .	біля 200.000 « «
« 1920 « «	13.512 « «
« 1924—25 р. «	346.559 « «

Якщо відомости за 1924—25 роки відповідають дійсности, Кубанський цукровар у тому році наближається вже до-військової продукційности.

Добре також працювала до 1925 р. консервна фабрика в Катеринодарі; це можна бачити з таких даних:

в 1920 р. вона виробила . .	109.500 коробок консервів**)
« 1921—22 р. вона « . .	385.399 « «
« 1922—23 р. « « . .	623.078 « «
« 1923—24 р. « « . .	800.000 « «

Тут теж констатуємо помітний зріст продукційности.

Відродження Кубанської промисловости можна бачити на цінности продукції всієї промисловости Країни. За даними радянської преси, на кожні 100 карб. фабрично-заводської виробки до війни (1913 рік), припадало*):

в 1920 р.	38,50 карбованців
« 1924 «	52,25 «
« 1925 «	68,00 «

Або: в 1913 р. було оброблено сирівців на .	44.000.000 карбованців
« 1920 « « « « » .	13.000.000 «
« 1924 « « « « « .	23.000.000 «
« 1925 « « « « « .	30.000.000 «

Щоб оцінити по суті ці дані, необхідно було б взяти на увагу не тільки суму карбованців, якою оцінили вироблені товари, а ще й кількість та якість самих цих товарів. Коли оцінку зроблено правильно, з наведених цифр можна бачити, що Кубанська промисловість хоч вузьким і тяжким кроком все-ж таки до 1925 року йшла вперед. Але, на жаль, тут вона знову, як і в цілому СССР, переживає кризу.

Перша криза була викликана, головним чином, світовою й горожанською війною та їх наслідками, а також перебудовою організації й ведення фабрично-заводських підприємств, коли вони з рук капіталістів передавались до рук держави й робітників. Друга криза викликається вже не тільки зазначеними причинами, а ще й новими. Головною з них є

*) Див.: а) дані за 1914, 1915 і 1919 роки — «Кубанский календарь» на 1920 год, стор. 19 і 79; б) дані за 1920 г. «Статистический ежегодник» 1918—1920, II, стор. 264—265; в) дані за 1924—25 газета «Молот» за 1925 рік.

**) Дані за 1920 рік — дів.: «Статистический ежегодник» 1918—1920, стор. 256. Дані за 1921—24 гг., «Красное Знамя» за 1925 рік.

***) Див.: «Красное Знамя» за 1-XI-1925.

зношеність фабричних і заводських установок — старі машини, словом дуже низький технічний стан їх взагалі.

В радянській пресі ми досить часто зустрічаємо вказівки на це. Наприклад: «Майкоп. Работа спичечной фабрики «Красный химик» хромает во многом. Работа идет плохо не потому, что рабочие не хотят работать хорошо, а потому, что фабрика технически плохо оборудована»^{*)}). Того ж 1925 р. один з радянських економістів писав у доповіді наступне^{**)}: «изношенность фабрик и заводов (на Північному Кавказі) достигает 50—70 проц. Особенно изношены котлы».

Щоб фабрика чи завод мали можливість далі нормально працювати, необхідно зробити фундаментальний ремонт, необхідно поставити нові машини. Це добре розуміють на Кубані. Але вона не сама розв'язує подібні питання: вона просить Ростов, де сидить Виконавчий Комітет Північно-Кавказького Краю, а цей, у свою чергу, мусить просити у Москви дозволу на купівлю машин.

Москва сама не тільки немає чим допомогти, а, як ми вже бачили, озброєною рукою забирає для себе на Кубані все їй потрібне! Москва немає необхідних для Кубані машин, це все є закордоном. Але, щоб одержати машини з-за кордону за свої копшти, обов'язково треба дістати дозвіл з Москви, бо в її руках «монополия внешней торговли».

Постачання сирівців для кубанських фабрик й заводів: заліза, сталі, чавуна, жерсті, міді, олива, цінку, бавовни й т. п. залежить теж від Москви. Невчасний довоз на Кубань цих сирівців гальмує або й зовсім припиняє працю заводів. Ось, наприклад, у літі 1925 р. — «ейские заводы ощущают острый недостаток в чугуна для литья. Недостаток чугуна... грозит удорожанием продукции»^{***)}).

Велике значіння в роботі фабрик і заводів мають фахові сили й робітники. Ще до світової війни Кубані, як і всій бувшій Росії, бракувало інженірів ріжних фахів. За часів світової й горожанської війни і той малий кадр фахівців, який був раніш, значно зменшився: одні померли чи забиті, другі попали за кордон, а третіх вивезли на північ.

Залозичити фахові сили у сусідів не можливо, бо їх спіткала така ж доля. Через те працюють тепер на Кубані або люде з Центральної Росії або й чужинці^{†)}, що не знають цієї Країни. Приїзять вони на Кубань і замість того, щоби, передовсім, придивитись гарньому до обставин і до умов життя, починають навчати других, складати «плани» для праці фабрик та заводів цілої країни, щоб через місяць чи через півроку про ці «плани» заявити — «да, мы сделали просчет».

Ось приклад: на пленумі Північно-Кавказького Краєвого Комітету комуніст Лавров в липні місяці 1925 р. робить величезний доклад на тему «экспортно-импортный план на этот год» (1925—1926), між иншим

*) Див.: газета «Молот» за 1925 год, № 1331.

**) Див.: газета «Молот» 5-V-1925.

***) Див.: газета «Молот» за 9-X-1925.

†) На заводі «Саломас» в Катеринодарі працював в 1925 році інженер-німець, пан Маркман, що одержував помісячно 480 зол. карбованців платні, та командіровочних біля 300 зол. карбованців.

він говорить: «помимо подсолнечного масла, нам придется экспортировать и подсолнечное семя, ибо общий урожай, исчисляемый в 40.000.000 пудов, не может быть переработан нашими заводами. Предполагается экспортировать 5.000.000» і т. п.*).

Для комуніста Лаврова все ясно і через те він склав «гарний план». Цей план правителі Північного Кавказу схвалили. А наслідки такої «планової» роботи олійних заводів ми вже бачили: через півроку прийшлося зачинити 5 великих заводів у тому самому районі, відкіля думали вивозити сояшникове насіння.

Від такого «плану» терпить країна, втрачає держава і на вулицю викидають 70% робітників. Подібних «планів» багато було складено за минулі шість років.

Наведемо тут ще один приклад того, які наслідки має «планове» більшовицьке господарювання на Кубані: ось газета «Молот», за 24. IX. 1926 р., сповіщала — «зачинився Кубанський завод «Кубаноль». Безплатність роботи, відсутність учота, роздутий штат службовців і робітників... ось причини, наслідком котрих «Кубаноль» давав величезні страти: в 1922—23 р. «Кубаноль» дав 70.000 карб. страти, в 1923—24 р. — 26.000 карб., в 1924—25 р. — 240.000 карб. За першу половину 1925—1926 р. страта була рівною — 90.000 карб. 27. IX. 1926 спинили останні станки».

До більшовиків це був один з самих нових і великих заводів на Кубані, він добре працював, а при більшовиках тільки за 3½ роки цей завод дав на 426.000 карб. дефіциту й, нарешті, зовсім припинив працю. Так «планово» працює на Кубані більшовицька влада!

* * *

Успіх праці й взагалі розвиток фабрично-заводської промисловости на Кубані, в значній мірі, буде залежати від того, хто буде керувати господарством цієї Країни, чи вона сама через відповідальних перед її громадянами людей, чи представники московської влади.

Ця країна надзвичайно багата на різнородні сировини, є вуголь білий (вода), є вуголь і земляний, є нафта, є повна можливість мати добрі шляхи (водні, залізні, шосовані), населення її працююче, землі вже замало. Щоб зайняти всі робочі руки. Отже, маються всі підвалини для розвитку промисловости. Все залежить від того, хто та як надалі буде господарювати на Кубані!

* * *

---

*) Мова йшла про Північний Кавказ. На жаль, під руками у нас є відомості тільки про Кубань, де в час миру (1909—13) збирали сояшникового насіння, пересічно, біля 13 мільйонів пудів. Тільки р. 1917 було зібрано 23 мільйонів пудів. Див.: Мерхалев. «Матеріали по економічному положенню Кубанського Краю, стор. 15.

В. РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ.

Влада РСФСР називається владою робітниче-селянською. Робітникам влада уділяє найбільшу увагу: на сторожі їх інтересів стоять державні закони, преса, їх захищають партійні й професійні організації. Робітники йшли в перших рядах революції; головним чином, вони організували селянство на боротьбу з дійсною контр-революцією. РСФСР це є перша спроба організувати робітниче-селянську державу. Подивимось, як же живеться робітникам на Кубані.

Як зазначено було раніш, до горожанської війни на фабриках і заводах Кубані працювало біля 20.000 робітників; крім того, за даними сільсько-господарського перепису (1916—1917 р.), по станицях і селах Кубані жило в наймах 72.000 душ обох полів. Після свого приходу на Кубань радвлада шляхом перепису спробувала виявити число працездатного населення на Кубані. За даними цього перепису в другій половині 1920 р. в цій країні було 453.104 працездатних чоловіків та 612.796 жінок, разом 1.065.900 душ, і ті й другі віком од 16 до 50 років*). Із цієї кількості робітників ріжних фахів, мимом тих, що працювали у сільському господарстві, було нараховано 121.058 чоловіків і 65.385 жінок, всього 186.443 душ обох полів.

Кожна працездатна людина обов'язково мусила належати до професійної організації людей свого фаху і тільки, маючи відповідний документ від своєї організації, така людина мала право на захист її інтересів та на допомогу збоку держави. В наслідок цього й на Кубані в тому ж році організувалось багато професійних організацій, а саме**):

гірняки	727	членів
робітники по обробці дерева	2.538	«
робітники по металу	5.380	«
харчові робітники	5.523	«
будівельники	5.978	«
текстильщики	1.579	«
швачки	2.362	«
транспортники	11.475	«
чинбарі	4.390	«
друкарщики	1.916	«
стекольщики	470	«
тютюнніки	2.294	«
хеміки	4.242	«
транспортники-місцеві	3.434	«
залізничники	25.375	«
робітники землі й ліса	7.967	«
народнього харчування	3.468	«
комунального господарства	3.410	«
робітники розумової праці:		
а) мистецтво	3.558	«
б) медико-санітари	13.145	«
с) просвіта	4.782	«
д) нар-сполучення	3.650	«
е) радробітники	18.542	«
Разом	136.165	членів

*) Центральні статистичні установи в РСФСР самі зазначають, що цей перепис не був повним: не все населення Кубані було ним охоплено. «Стат. ежег. за 1918—1920 р., вып. II.

**) «Статистический ежегодник», 1918—1920 гг., Москва, вып. II, стор. 158—159.

Порівнюючи загальну кількість робітників різних фахів (186.433 д. обох полів) з кількістю членів професійних організацій (136.165 душ обох полів), бачимо, що значна кількість (біля 50.000 душ обох полів) робітників у 1920 р. всеж таки не увійшла в склад професійних союзів.

Робітники обов'язані були працювати на державу там, де вона їм укаже; натомість держава (теоретично) мала на своєму обов'язкові: харчування робітників, мусила одягати їх і давати помешкання.

В Катеринодарі й по других містах, а також по де-яких станицях були організовані громадські їдальні, де робітники діставали собі страву. Само собою розуміється, що радвллада не мала можливости годувати всіх робітників; звичайно, страву діставали далеко не всі й не в тому розмірі, як це було б необхідно. З часом такий спосіб стравування робітників залишили. Забезпечення робітників стравою, одягом і т. п. почали перевозити через кооперативи, де це було можливо. Державна радянська влада, порівнюючи, по низьких цінах, давала для цих кооперативів харчові продукти, мануфактуру і т. п.

Щоб забезпечити робітників помешканням, у всіх містах і по де-яких станицях Кубані були реквізовані будинки, куди й вміщали робітників та їх родини. Але це не розв'язало задовольняюче питання про квартири, бо за останні 10—15 років населення міст подвоїлося, в той час, як нових будинків не ставилося і через те в містах ще в 1926 р. і робітники й не робітники живуть в дуже окрутних житлових умовах. Наприклад, в Катеринодарі на 1 душу населення припадало в 1925 р. 4,9 квадратних метрів (проти 9, що положено по радянських законах).

Із 10.000 домів у Катеринодарі муніципалізовано 1.119 будов, які виносять 45% всієї житлової площі. Щоб схарактеризувати, настільки гостро стоїть житлове питання в Катеринодарі, можна вказати на те, що в 1926 р. цілі родини жили в норах під кручею біля Кубані.

Зорганізовані «житлові кооперативи» теж майже ніякої фактичної допомоги в цій справі не подали за браком коштів на нові будови.

Ми знаємо, що це питання стоїть гостро в усіх державах Європи. навіть в Англії, де в самих широких розмірах будівнича діяльність провалиться на кошти держави, великих міст, банків, робітничих кооперативів і т. п.

* * *

На жаль, ми не маємо відомостей про те, скільки робітників всіх фахів живе на Кубані після її районування в осени 1924 р. За радянськими даними на Північно-Кавказському Краєві їх було:

на 1. X. 1924. . .	500.000 душ
на 1. X. 1925. . .	610.000 »

В склад фахових організацій входило:

1. X. 1924. . .	367.340 душ*), або 73% всієї кількості
1. X. 1925. . .	433.377 « *), « 71% « «

З цього числа членів професійних союзів на Кубань припадало*):

*) Див.: «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1923, стор. 345.

О к р у г и I автономн. обл.	Всього членів профсоюзів	З них % до загальної кількості.	
		Робітників.	Службовців.
Кубанська	69.203	53,2	46,8
Адигес-черкеська	3.361	29,7	70,3
Армавірська	37.200	53,1	46,9
Карачаєво-черкеська	2.522	19,9	80,1
Майкопська	15.415	58,4	41,6
Чорноморська	26.975	60,9	39,1
Донська (Ейський відділ)	В і д о м о с т е й н е м а є.		
Р а з о м	154.676		

В літку 1925 р. в Кубанській окрузі наймитів по станицях зареєстровано 28.014 душ, з числа котрих в робітничі союзи входило тільки 3.699 душ, або 13%.

Большовики ведуть серед робітників саму енергійну агітацію за вступ їх в професійні організації, одначе біля 27—29% робітників зовсім не вступають в ці большевицькі професійні союзи. По станицях Кубанської округи в професійні союзи не записалось 87% наймитів. Через що ж майже 1/3 робітників не вступає в професійні організації?

Здавалось би, що наймитам, роскиданам по станицях, більш потрібно було б вступати в професійні союзи, щоб захищати свої професійні інтереси!

Необхідно підкреслити й другий факт, а саме, в професійних союзах на Кубані службовці складають, порівнююче, досить значний відсоток — від 39,1% в Чорноморській окрузі до 80,1% в Адигейській, навіть в Кубанській і Армавірській округах в професійних організаціях службовці складають біля 47%.

*   *
*   *

Безробіття. У попередньому розділі — «Промисловість» ми на прикладах пояснили, в якому досить тяжкому стані знаходиться промисловість на Кубані, а ще раніше говорили про те, в яких скрутних умовах там живуть хлібороби. Наслідком всього цього є безробіття: люде не находять праці ні в місті, ні в станиці. Наведемо далі де-які дані про безробітних на Кубані, при чому зовсім не будемо торкатись перших трьох років перебування Кубані під радвладю, бо це були роки руйнації. голоду, крові! Візьмемо останні 1924—1926 роки.

Скільки безробітних нараховували за ці роки? За даними Ради професійних робітничих організацій у Ростові, на Північному Кавказі безробітних було в 1924 р.: 1. I. — 36.000 душ об. пол., 1. IV. — 40.000. 1. VII. — 38.000, 1. X. 42.000 і 1. I. 1925. — 73.000. Себ-то кількість безробітних за один 1924 рік зроста з 36.000 душ до 73.000 душ, або на 202,8%. За офіційними даними — «бірж праці» 1. I. 1925 безробітних було — 28.313. Розуміється, ближче до дійсности будуть відомости професійних організацій, що реєструють всіх безробітних, котрі звертаються до цих організацій. За тими ж офіційними даними безробітних було: 1. VIII. 1925. — 33. 976, 1. X. 1925. — 28.418.

По реєстрації професійних організацій на Північному Кавказі було безробітних: 1. X. 1925. — 65.701*), 1. VII. 1926. — 82.770 душ о. п.**), в той же час членів професійних союзів нараховано біля 500 тисяч душ**). Таким чином, літом 1926 р. безробітні склали 16,5% всіх робітників Північного Кавказу, або кожний 6-й робітник не мав праці.

У самому Катеринодарі було безробітних: 1. XII. 1925. — 5.213, 1. I. 1926. — 6.327. В Армавірській окрузі — 1. VII. 1925. — 6.703, 1. X. 1925. — 6.092, у Новоросійську 1. IX. 1925. — 2.617 душ.

Із всього числа безробітних, зареєстрованих на офіційних «біржах праці», на початку 1926 р. допомогу одержувало тільки 11.134 душ, себто менше третини офіційно зареєстрованих. Чим жила решта безробітних, не відомо. У Армавірі, наприклад, із 2.000 безробітних допомогу одержувало 1.287 душ, у розмірі від 8 карб. 08 коп. до 14 карб. 40 коп.

Щоб знайти собі заробіток, безробітні організуються у різного рода колективи. На 1. VI. 1925 р. таких колективів у Катеринодарі було 19 з 624 членами (461 чоловіків і 163 жінок).

Але подібні колективи не мають оборотних коштів, не мають також грошей на започаткування роботи й через те вони далеко не всі життєздатні. Не диво, що разом зі звітками про відкриття нових колективів, читаємо в радянській пресі повідомлення й про ліквідацію уже існуючих колективів безробітних. На території Північно-Кавказського Краю в 1925 р. в колективах безробітних було всього 3.612 членів. Вони допомагають боротьбі з безробіттям, але, при загальній економічній кризі, їх значіння не дуже помітне.

Крім безробітних, котрі купчуються по містах Кубані, ще більше безробітних розкидано по станицях. Їх стан ще гірший, бо ні професійні організації, ні радянська влада не допомагають їм, бодай в тих розмірах, як це робиться в містах***).

Таким чином, число безробітних на Північному Кавказі, а значить і на Кубані збільшується з кожним роком; безробітних було:

1. I. 1924.	36.000 д.
1. I. 1925.	73.000 д.
1. VII. 1926.	82.770 д.,

або за 1½ року збільшення на 229%. Для Північного Кавказу це числа страшні! Руїна сільського господарства й друга криза фабрично-заводської промисловости і надалі будуть збільшувати голодну армію безробітних†).

Розуміється, що не тільки економічна політика большевицької влади на Кубані й на всьому Північному Кавказі є причиною того, що тут утворюється з кожним роком все більша армія голодних. Кубань є частина ССРСР; ті причини, які викликають зріст безробіття по других країнах, діють і на Кубані. В розділі «Земельне питання» наведено було

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 353.

***) Газета «Молот» за 24. IX. 1926.

***) Див.: газета «Молот», № 1365.

†) Газета «Советский Юг» за 9. XII. 1926, повідомляє, що в осени цього року безробітних на Північному Кавказі було вже 102 575 душ.

довшу цитату з більшовицької газети для характеристики того, як на Кубань з цілого СРСР йдуть люде, шукаючи вільної землі. Так і з безробітними: вони, вишукуючи праці, снують і сюди і туди по широких теренах «соціалістичної держави».

«З ріжних районів Республіки», говорив в місяці вересні 1926 р. комуніст Белінській на з'їзді комуністів Північно-Кавказського Краю, — «безробітні приходять в наш край і осідають тут... Ми в цьому році витратили на безробітних $1\frac{1}{2}$ мільйону карб.; по одному тільки Ростову видано 150 тисяч карб.; асигновано 320 тисяч на громадські роботи. Але всі ці заходи не вистарчають, щоб утримувати стотисячну армію безробітних! Ось через що треба добиватись плану й регулювання переброски робочої сили. Це тим більше необхідно, що це питання з часом починає перетворюватись в політичне питання: чим більше поліпшується матеріальний стан тих, котрі працюють, тим гостріше стає різниця поміж працюючими і безробітними». («Молот» за 24. IX. 1926.).

З цієї заяви комуніста Белінського довідуємось, що за 8 місяців 1926 р. на безробітних Північно-Кавказського Краю держава видала $1\frac{1}{2}$ міль. карбованців. Як би більшовики видавали на кожного безробітного тільки 40 коп. на день*), пересічно, то на 80.000 безробітних протягом 8 місяців вони мусили б видати 7.680.000 карб.; видано фактично тільки $1\frac{1}{2}$ міль. карб., або 19,5%, менше $\frac{1}{5}$ потребної суми, а значить, підтримка видавалась $\frac{1}{5}$ безробітних: 15—16 тисячам.

А чим же жили 64—65 тисяч безробітних? Як відомо, в буржуазних державах (Англія, Франція, Германія і т. д.) допомога видається всім безробітним, а от у більшовицькій СРСР так $\frac{1}{5}$ безробітних Північно-Кавказського Краю такої допомоги не отримують.

Чи повірять ці голодні люде в те, що більшовики ведуть їх до соціалізму чи ні?! А чи повірять більшовикам мільйони членів сімей пролетарських і напівпролетарських хліборобських господарств Північного Кавказу?

*   *
*   *

Ті робітники, які мають заробіток на фабриках і заводах, живуть, порівнююче, добре. Для прикладу вкажемо на заробітки робітників чинбарень у Катеринодарі. За даними Московського «Центрального Статистичного Управління», в 1913 р. вони заробляли пересічно 268 карбованців за рік, або 22 карб. 33 коп. за місяць; в 1924 р. заробіток їх виносив од 70 карб. до 86 карб. 54 коп. на місяць, а в 1925 р. від 82 карб. 15 коп. до 108 карб. 08 коп.**). У всіх груп фабрично-заводських робітників Кубанської округи заробітна платня, пересічно, рівнялась: в 1923—1924 році 44 карб. 79 коп., а в 1924—1925 — 50 карб. 80 коп.

За радянськими даними в 1924/25 р. робітник мусив платити 1 карб. 92 коп. за те, за що в 1913 р. він платив тільки 1 карб., себ-то реальна заробітна платня в 1924/25 р. була рівна не 50 карб. 80 коп., а 26,4 карб.

*) В Чехословацькій Республіці видається на день, пересічно, біля 50—55 коп. На Північному Кавказі видають, пересічно, 40 коп. на день.

**) Див.: газета «Молот» за 9. X. 1925.

Даних про заробітну платню по других округах Кубані не маємо під руками. На Північному Кавказі в 1924/25 бюджетному році фабрично-заводські робітники діставали таку платню, пересічно:

папірники	46,19 карб.
деревобобрл.	43,54 «
слюсарі	50,84 «
друкарщнки	51,82 «
харчові	47,44 «
кравці	44,01 «
водники	53,36 «
гірняки	37,86 «
чинбарі	65,64 «
будівельники	45,83 «
ткачі	42,73 «
хеміки	52,33 «
комунальники	51,84 «
залізнодорожники	49,86 «

* *
*

Як відомо, успіх праці державних як і інших заводів і фабрик залежить не тільки від технічного влаштування й других чинників, зазначених на відповідних містах розділу — «промисловість», а, також в значній мірі і від ступня технічної підготовки самого робітництва, від його трудової дисципліни й уміння господарювати на тому чи іншому підприємстві.

Радянська економічна преса констатує, що заробіток робітників зростає скоріше ніж продукційність їх праці. Так, коли порівняти заробіток робітників Північно-Кавказького Краю й продукційність праці їх на кінці двох років — 1924 і 1925, побачимо, що за рік заробіток робітників піднявся на 28,2%, а продукційність праці їх тільки на 18,2%. Через те у відповідному розмірі зростає собівартість товарів, які виробляє фабрика чи завод, а споживає головно, хлібороб.

Є й другі явища, загрожуючі успіхові праці, це прогули робітників та простої фабрик і заводів. На фабриках і заводах Північно-Кавказького Краю за першу чверть 1924—1925 господарського (жовтень — грудень) року було зареєстровано 7.324 чоловіко-днів простоїв, а за жовтень—грудень 1925—1926 р. простоїв уже було 10.000 чоловіко-днів, що покаже збільшення простоїв на 36,6%.

Ще страшнішим явищем є прогули робітників, які в 1925—1926 р. теж збільшились на 37,2% проти 1924—1925 р. Тільки за жовтень—грудень 1925 р. на кожного робітника припадає 8 прогуляних днів, при чому за прогуляні дні було заплачено 67.964 карб., як щоденна платня 24.529 робітникам: ці ж прогули викликали затримання в виході продукції на 329.258 карбованців*).

Таким чином, порівнявши останні три місяці 1924 р. з тими ж місяцями 1925 р., констатуємо, що 1) заробіток зростає скоріше продукційности праці. 2) кількість прогуляних і простояних днів в 1925 р.

*) Ці всі дані взяті в газети «Молот», за 1926 р.

теж значно зросла проти р. 1924, а від цього вироблені товари мусять бути продані дорожче, ніж слід, щоб мати можливість повернути гроші, видані робітникам за прогульні й простояні дні. Вже не говоримо про якість вироблених товарів.

Далі, маємо такі відомости про стан державної промисловости Північно-Кавказського Краю в січні місяці 1926 р.

«По підприємствам С.-К. Края, пише газета «Молот», количество предприятий с 132 в декабре (1925 р.) сократилось до 125 в январе (1926 р.), т. е. произошло относительное уменьшение количества работающих предприятий на 5,3%. Точно так же сократилось число дней работы этих предприятий с 3.207 до 2.888, т. е. на 9,9%. В этом же месяце имеем сокращение числа отработанных человеко-дней на указанных предприятиях на 4,8%. Особенно важно отметить происшедшее за этот период сокращение числа человеко-дней, отработанных непосредственно на производстве, а именно: декабрь показывает цифру 426.827, январь — 407.910, т. е. абсолютное уменьшение на 18.917 человеко-дней. Далее следуют такие факты: увеличивается число дней, потерянных вследствие прогулов: в декабре прогульных человеко-дней было 71.732, в январе — 78.397, т. е. увеличение прогулов на 6.665 человеко-дней. Наряду с этим вырисовывается другой, не менее угрожающий фактор, т. е. потеря человеко-дней вследствие простоев предприятий. Простои увеличились с 6.294 до 7.122 т. е. на 828 человеко-дней. Декабрь дал продукции на 10.468.658, январь на 9.443.363 или уменьшение на 1.025.295 довоенных рублей. В то же время заработная плата на одного рабочего в день в червоном рубле поднялась с 2 руб. 69 коп. в декабре до 2 руб. 77 коп. в январе». (Газета «Молот» за 1926 рік. № 1370).

Гарно працюють! Прогуляли 18.917 чоловіко-днів, продукції дали менше на 1.025.295 золотих карб., але платню збільшили!

Коли підраховемо, що коштували державі тільки прогульні й простояні дні на фабриках і заводах Північно-Кавказського Краю за один місяць січень 1926 р., то одержимо 218.425,58 червоних карбованців. Державна радянська скарбниця заплатила робітникам цю величезну суму грошей за прогульні й простояні дні, а з кого ж вона взяла ці кошти?

Газета «Молот» за 28. X. 1926 р. сповіщала, що за 9 місяців 1925—1926 г. «в подведомственной Сев.-Кав. Крайсовнархозу промышленности, вследствие простоев и прогулов, невыработано продукции на 15.454.000 рублей. Одни прогулы по неважным причинам дали невыработку продукции на 3.756.000 руб. За три первые квартала прошлого хозяйственного года (1925—26) количество прогулов выразилось в 834.700 человеко-дней. По сравнению с соответствующим периодом 1924—25 хозяйственного года количество прогулов увеличилось на 325.500 человеко-дней. В то время, как в 1924—25 хоз. году на каждого рабочего приходилось 22,7 человеко-дней прогулов, в 1925—26 хоз. году их было — 24,3 человеко-дней».

Радянська влада й преса ведуть досить енергійну боротьбу за підвищення продукційности праці робітників, за краще господарювання. За минулі роки праці маються помітні досягнення, але ще й досі в багатьох відношеннях на фабриках і заводах СРСР не досягнуто, навіть, того, що було в Росії перед світовою війною.

Розуміється, що перед робітниками стоять величезні завдання! Досягнення норми продукційности, що була перед війною, ще не означає, по суті, серйозного успіху. Це, може, й має значіння, як доказ того, що радвллада й робітники можуть працювати без капіталістів і їх влади. Але чи має це велике значіння, коли становище фабрично-заводської промисловости ССРСР, продукційність праці робітників, кількість і якість вироблених товарів, брати в порівнянні з наслідками праці фабрик та заводів у державах з високою технікою, з високою загальною культурою?

До світової війни американські с.-г. машини були кращі й дешевші на Кубані, ніж машини російської виробки. А що ж буде через 5—10 років? Хай на землях бувшої Росії буде досягнуто того, що було перед війною. Чи задовольнить це потреби населення?! Чи товари російської виробки будуть дешевші, ніж товари заграничні (машини, мануфактура і т. п.)?

Цікаво тут навести слова відомого комуніста Троцького, сказані ним у січні місяці 1926 р. на зїзді текстильщиків ССРСР у Москві. Порівнюючи положення текстильної промисловости в «соціалістичній Росії» з положенням текстильних фабрик у капіталістичній Америці, він сказав:

«число веретен, що припадає у нас на 135 мільйонів населення — є $7\frac{1}{2}$ мільйонів. У Сполучених Державах (Америка) на 112 мільйонів населення — 38 мільйонів веретен, тоб то в $5\frac{1}{2}$ разів більше. У нас на душу населення на рік виробляється тканин $2\frac{1}{2}$ —3 фунти, а в Сполучених Штатах — 30 фунтів. Загальна вартість текстильної продукції, коли взяти в довоєних карбованцях, у нас дає біля мільярда карбованців, а в Сполучених Штатах — 14 мільярдів карбованців. На 1.000 веретен у Сполучених Штатах, завдяки правильній організації та високій техніці, працює $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ робітників, а у нас $7\frac{1}{2}$ робітників. Механичних двигунів на одного робітника у нас припадає 1 кінська сила, а то й менше, а в Сполучених Штатах — $4\frac{1}{2}$ кінських сили. Річної продукції на одного робітника у нас припадає на 1.500 карбованців, там — на 3.500 карб. на рік».

При таких умовах, чи зможе російська фабрика продавати для Кубані, скажемо, ситець по такій ціні, як Сполучені Штати?

Коли Кубань примушена купувати для себе фабрично-заводські товари, то відкіля ці товари можна дістати кращі й, порівнюючи, дешевше, з Росії чи з Європи й Америки?

* * *

ТОРГОВЛЯ.

За даними «Центрального Статистического Управления в Москве*) в 1909—1911 р. р. Кубань довозила щороку, пересічно, між иншим такі товари (в тисячах пудів):

каміного вугілля й коксу . . .	7.665
сільсько-господарських машин .	1.387
машин фабрично-заводських .	722

*) Див.: «Статистический сборник» за 1918—1923 г.г., Москва, 1924.

залізних, сталевих і інших виробків	1.220
заліза, сталі, чавуна, бляхи не в виробках (півся- рівці)	2.287
міді, свинцю, цинку не в виробках	12
бавовни	43
овечої вовни	30
бавоеняної тканини	548
	(137 мільйонів аршин)
вовняної тканини	85
	(5.950.000 аршин)
обробленої шкіри	43
барв	74
чаю	45

Вивозила щороку (пересічно) в тисячах пудів:

пшениці	57.672
жита	1.967
ячменю	31.355
вівса	775
пшеничної муки	6.124
житньої муки	782
макухи	6.900
соєшнікового насіння	5.757
м'яса	13
битих птахів	9
яєць	13
масла коров'ячого	5
коней	3
птахів живих	7
льону	1
кож вироблених	81
вовни	230

Товари перевозились як по залізницях (Владикавказька, Чорноморсько-Кубанська, Армавір-Туапсинська, Єйська), так і по річці Кубані і по Чорному й Азовському морях. Рух пароплавів в Кубанських портах за 1913 р. видно з наступної таблиці:

П о р т и	Закордонні пароплави		Кабатаж близький і далекий (пароплави)	
	Привбуття	Одхід	Привбуття	Одхід
Новоросійськ	509	490	2.262	2.265
Єйськ	1	2	1.421	1.428
Темрюк	31	31	276	274
Анапа	6	6	775	775
Приморсько-Ахтарська	38	39	418	418
Тамань	—	—	361	362
Геленджик	2	1	1.003	995
Туапсе	—	1	1.079	1.081
Джубга	—	—	287	288
Сочі	—	—	915	915
Всього	587	570	8.797	9.001

В 1914 р.*) торгівлю на Кубані займалось 19.392 особи (не козаків — 18.138, козаків — 1.254). Обороти торговельних підприємств у тому ж році були рівні — 230.400.000 карбованців.

* * *

*) Див.: «Кубанський календарь» на 1920 р., стор. 19.

Світова війна в значній мірі загальмувала довоз і вивоз товарів з Кубані. Уже в 1916 р. торгівля переживала кризу, особливо страждало постачання найнеобхідних товарів для населення станиць, крім того дуже були піднялись ціни на ці товари. Населення було надзвичайно цим незадоволене, наслідком чого в 1916 р. на Кубані, та й по других областях, пройшла хвиля «погромів лавок».

За часів горожанської війни потреба населення Кубані в привозних товарах задовольнялась теж не в повній мірі.

Радвлада привезла на Кубань в 1920—1922 роках невеличку кількість товарів і, в першу чергу, видавала ці товари робітникам по містах. Товарів було так мало, що їх не вистарчило для задоволення потреб навіть самих робітників. У станиці дійшло тоді товарів зовсім мало та й продавались вони по надзвичайно високих цінах, так, наприклад, у січні місяці 1921 р. ситець продавався по 2.938 карбованців за аршин*), прості чоботи — 10.000 карб. за пару, а вже у місяці липні того ж року за 1 аршин ситцю платили — 6.000 карб.; сіль у січні місяці 1921 р. коштувала 750 карб. за фунт, в той час як на пшеницю, ячмінь і т. п. радвлада назначала дуже низькі ціни (60—75 карб. за пуд).

Ми вже говорили на початку нашої статті, що найголовнішим своїм завданням на Кубані радвлада ставила — добування хліба для Росії. Хліб та інші засоби для харчування радвлада не тільки просто забирала у населення (дивись розділ — «продподаток»), а й «купувала» по твердих цінах. Населення зобов'язане було дати для представників радвлади, або залежним від неї організаціям («хлебопродукт», «центро-союз» й інші) по твердих цінах «излишки хлеба».

Щоб пояснити, що значили для населення ці «тверді ціни», ми вкажемо, що, наприклад, у другій половині 1920 р. забірали у населення Кубані й Ставропольщини пуд жита за 60 карб., пуд пшениці за 75 карб., а на базарі ця ж пшениця продавалась в Ставропольщині того ж 1920 р.***) в липні місяці по 4.250 карб. за пуд, у жовтні — 7.500 карб. за пуд, а в січні 1921 р. — 13.250 карб., себ-то, пересічно, за півроку по 8.666 карб. за пуд, або в 115 разів дорожче, чим за неї платила радвлада.

Заготовлення збіжжя й фуражу на Кубані по твердих цінах за 1920—1923 р. р. дало для радвлади дуже гарні наслідки. Кількість хліба, «купленого» на Кубані за ці роки, ми порівнюємо з валовим збором урожаю, що дасть можливість бачити, який відсоток всього урожаю на Кубані було «куплено»; з другого боку, поруч з даними про Кубань поставимо й дані про Московський район (8 губернь):

Райони	1920—1921			1921—1922			1922—1923		
	Валовий збор	Заготовл.	%	Валовий збор	Заготовл.	%	Валовий збор	Заготовлено	%
	тисячі пудів			тисячі пудів			тисячі пудів		
Кубанський	94.144	36.581	38,8	62.281	5.076	7,6	113.044	28.675,2	25,0
Московський	95.899	7.845	8,2	96.952	15.707	16,2	122.602	22.107,0	18,0

*) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920, стор. 113—114.

**) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920, стор. 106.

Крім хліба, «купували» худобу, сіно, овочі, картошку, мед і т. п. За ті ж роки всього (хліба, худоби, овочів, сіна й т. и.) було «куплено» по цінах до світової війни:

Райони	1920—1921	1921—1922	1922—1923	Разом
	В т и с я ч а х к а р б о в а н ц і в			
Кубанський	53.913	9.688	32.504	96.105
Московський	25.731	30.425	33.346	89.502

Таким чином, різних харчових засобів й фуражу за три роки на одній Кубані «куплено» більше, ніж у восьми губернях Московського району, не дивлячись на те, що Кубань в 1921 р. голодувала*).

* * *

Нам не вдалось зібрати відомостей про те, що і на яку суму більшовицька московська влада «купила» на Кубані в 1923—24 господарському році. На підставі різних даних можна думати, що за цей рік було «куплено» тут не менше, ніж в р. 1924—25.

В 1924—25 р. більшовиками було «куплено» на Кубані**):

К у л ь т у р и	О к р у г и							Разом
	Чорно- реська.	Майкопська.	Карагаво- черкеська.	Арзавір- ська.	Алгейська.	Кубанська	Сівський, Старомін- ський і Ку- шівський райони***)	
	в п у д а х							
Пшениця.....	248.006	304.710	8.572	5.520.946	16.524	10.384.954	2.832.000	19.315.712
Ячмінь	22.563	29.000	1.219	329.071	—	2.006.347	368.000	2.756.200
Жито	—	—	—	—	—	4.222	62.600	56.822
Кукуруза	—	—	9161	350.475	—	1.000	—	360.636
Сояшникове насіння	88.684	817.793	17.535	7.599.046	13.145	6.023.299	1.430.000	15.989.492
Льон	—	—	—	22	—	342	9.700	10.064
Просо	4.000	—	—	119.800	—	—	250	124.050
Інші	74.800	3.342	—	227.400	—	465.191	25.000	795.723
Р а з о м	438.053	1.154.835	36.487	14.146.760	29.669	18.885.345	4.717.550	39.408.699
М'якуха	44.000	37.000	2.000	1.682.000	—	1.248.000	866.000	3.879.000
В с ь о г о	482.053	1.191.835	38.487	15.828.760	29.669	20.133.345	5.583.550	43.287.699

В 1924—25 господарському році «купували» те, що вродило в 1924 р. В розділі «Сільське господарство», на підставі більшовицьких даних, було констатовано, що в цьому році (1924) на Кубані зібрано врожаю різних культур тільки $\frac{1}{2}$ того, що збиралось щороку до світової війни, себ-то набрано біля 110—112 мільйонів пудів. З цієї кількості біля $\frac{1}{5}$ або 20—22 мільйонів пудів більшовики взяли, як «єдиний сільсько-хазяй-ственный налог». Залишилось біля 90 мільйонів пудів.

*) За офіційними радянськими відомостями на Кубані з голоду вмерло не менше 70.000 д.

**) Див.: «Стат. справочн. по Сев.-Кавк. Краю», стор. 261—272.

***) Для определения кількості «купленого» по районах Ейському, Старомінському і Кушівському беремо $\frac{1}{2}$ «купленого» по новій Донській окрузі, в склад якої входять ці райони. П. М.

За даними статистики*) на задоволення тільки своїх потреб для Кубані щороку до світової війни було необхідно:

	в тисячах пудів.
жита	7.076,9
пшениці	65.876,3
ячменю	27.248,8
вівса	13.468,3
кукурузи	7.541,6
проса	2.433,9
гречки	133,5
гороху і квасолі	194,4
картошки	21.433,5
разом	145.407,2

Коли потребу Кубані опреділяти, не беручи на увагу картошки, то і то одержимо величезне число — 123.973.700 пудів. Далі візьмемо на увагу й те, що засівається тепер на 500—600 тисяч десятин менше, ніж до світової війни, а значить на насіння йде теж менше на 4½—6 мільйонів пудів; також худоби тепер теж менше в порівнянні з роками до світової війни, а значить менше витрачається зерна на її корм. Однак це зменшення не дасть великого числа. З другого боку, треба взяти на увагу й те, що населення Кубані, в порівнянні з роками до війни, безумовно, збільшилось. Про це ми вже говорили в розділі: «Земельне питання».

Взявши все це на увагу, річну потребу Кубані в зернових хлібах можна б опреділити, приблизно, в 120 мільйонів пудів. Вище було сказано, що після внесення «єдиного сільсько-хочайственного налога» на Кубані в 1924—25 р. залишилось біля 90 мільйонів пудів, себ-то менше потреби Краю на 30 мільйонів пудів. Один цей факт характеризує тяжкий стан Країни.

Але це не спиняє московську владу! З 90 мільйонів пудів вона ще «купує» по встановлених нею занадто низьких цінах 39½ мільйонів пудів.

Крім того, в тому ж році «куплено» на Кубані рогатої худоби і свиней — 21.760 штук, шкур — 150.000 штук, вовни — 32.000 пудів, смушків — 87.000 штук і т. п.

* * *

На прикладах, що торкаються 1920 р., ми вже показували, що по суті значить ця «купівля». І в наступних роках радвлада вживала всіх заходів, щоб весь час удержувати низькі ціни на пшеницю, ячмінь і т. п. В 1924—1925 господарському році радвлада думала добре заробити на купівлі хліба у населення по низьких цінах й на продажу його по високих цінах за кордоном, через те в літні місяці 1925 р., наприклад, пуд ячменю в Кубанській окрузі купувався й по 50—60 коп.**), а аршин ситцю продавався тоді ж по 40—80 коп., або за пуд ячменю можна було дістати тільки 1 аршин ситцю.

*) Див.: Е. Е. Яшноу — «Производство, перевозки и потребление хлебов в России». Дм. Мерхалев в книжці — «Материалы по экономическому положению Куб. Края», 1919, стор. 5, говорить: «Потребление Кубани определено по формуле: годовое потребление равно годовому производству плюс годовой ввоз минус годовой вывоз».

**) «Красное Знамя» за 21. VII. 1925.

За радянськими даними*) за 1 пуд житньої муки можна було купити:

	в 1913 р.	в 1924 р.	в 1925 р.
цукру	8,5 фунт.	3 фунт.	7 фунт.
соли	190 „	17,5 „	66 „
ситцю	9 арш.	3 арш.	7 арш.

Далі, за радянськими ж даними:

	в 1913 р.	в 1924 р.	в 1925 р.
1 фунт цукру коштував	14,5 коп.	39 коп.	33 коп.
1 „ соли	1,0 „	6,7 коп.	5 „
1 аршин ситцю „	13—17 коп.	60—90 коп.	40—80 „ коп.
1 дюймова дошка „	80—90 коп.		В 1926 р.**)
1 вершкова доска „	2 кар.—2 кар. 50 коп.		5 карб.
1 полувершкова „	3 кар.—3 кар. 50 коп.		9 „
1 рейка ¹ / ₄ дм. „	60—80 коп.		11 „
1 пуд шпагату „	8—10 карб.		3 „
1 пуд пшениці	80 коп.—1 карб. 10 коп.		40 „
			1 карб. 20 коп.

Ці порівняння досить виразно говорять про те, як на Кубані тепер бідує хлібороб, бо результати своєї праці він продає найнаймні в тричотирі рази дешевше, ніж то було перед світовою війною.

Ці порівняння говорять і про те, в яких умовах живуть там дрібні радянські службовці, що заробляють 18—40 карбованців на місяць. Особливо ж тяжке положення десятків тисяч людей, що живуть без постійного заробітку.

Радянські журналісти пишуть у газетах, що підчас виборів до ставничних рад в 1926 р. «кулаки» вели агітацію серед бідноти, вказуючи на те, що «радянська влада у нас (кулаків) забирає, а вам (бідноті) нічого не дає». А про що говорять цифри, які ми беремо майже виключно з радянських джерел?

* * *

З другого боку, велика різниця поміж цінами на речі сільсько-господарської продукції й цінами на речі фабрично-заводської промисловості свідчить і про те, що фабрично-заводських товарів продукується в СРСР занадто мало, що радянська промисловість не в силах задовольнити попит населення на ці товари.

Вихід є єдиний і ясний — купити необхідні товари за кордоном і дати їх населенню. Кубань і до війни багато товарів одержувала з-за кордону (с.-г. й інші машини і знаряддя, шпагат і т. п.), або з земель, що не входять тепер у склад Росії (Лодзь, Варшава, Білосток й інші).

За свої сирівці (збіжжя, табак, цемент, поташ, вовну й т. п.), вона могла б дістати й тепер потрібну кількість товарів з-за кордону.

В 1921 й 1922 р.р. кубанцями й за кордоном і дома вживались зовсім практичні кроки, щоб дати Кубані необхідні товари. В наслідок цієї праці в осені 1922 р. приїздила до Праги делегація кубанських коо-

*) Див. газету «Трудовой Путь» за 7. X. 1925. Армавір.

**) «Красное Знамя», № 37, за январь 1926 р. Ціни на складах державних.

ператорів. Кубанські кооперативні організації, що вміли до світової війни й підчас цієї війни, а також горожанської весті торгівлю, зуміли б і тепер зібрати серед населення необхідні для Європи товари, вивезти їх за кордон, а відтіля привезти на Кубань мануфактуру, с.-г. машини й знаряддя, цвяхи й т. п. Але на цьому шляхові стала Московська радянська влада та її організація — «Внешторг» («внешняя торговля»), що зосереджує в своїх руках усю торгівлю з-за кордоном цілого величезного СРСР, й Кубань не одержала товарів.

Щороку Кубанський Виконавчий Комітет складає окремі програми торгових операцій Кубані на наступний рік. Потім цей план поступає на розгляд до Виконавчого Комітету Північно-Кавказького Краю, а далі вже йде на розгляд і затвердження Москви. Такий трьохповерховий порядок проходження торговельного плану викликає значні непорозуміння серед самих представників комуністичної влади в Катеринодарі, Ростові й Москві.

Згаданий уже нами комуніст Лавров на офіційному засіданні Виконавчого Комітету в літі 1925 р. говорив наступне: «Москва должна учитывать, что Северо-Кавказский Край нуждается в утверждении нашего плана быстрее, чем в других частях Союза... Президиум Крайисполкома поставил в центре вопрос, чтобы для нашего края то количество товаров, которое надо ввезти, давалось бы совершенно самостоятельно»*).

Як бачимо, представники тієї ж Москви, такі ж самі комуністи, сидючи на Північному Кавказі, вже помітили добре, що саме життя вимагає необхідність розірвати ланцюги, якими централістична Москва сковує економічне життя цілої багатой Країни. Залежність Північного Кавказу від Московської влади дуже шкодить економічному розвитку цієї Країни, а в тому разі й Кубані.

Із тієї ж доповіді комуніста Лаврова довідуємось, що Північний Кавказ в 1924—1925 р. вивіз ріжних товарів на 70 мільйонів карбованців (хлібо-фуража на 29 мільйонів карб., нафти на 28 мільйонів і т. п.) і Виконком гадав, що треба Країні повернути принаймні частину взятого у неї добра — довести сюди потрібні для неї товари. Але й на таку, здавалось би, зовсім природню річ, треба мати дозвіл Москви.

А які наслідки? Відповідь на цей запит дамо словами комуніста Лаврова: «в отношении импорта Крайисполком в прошлом (1924—1925) году вынес постановление о ввозе в наш край на 12.000.000 различных заграничных машин и медикаментов, но Москва значительно урезала этот импортный план — до 3.525.000, т. е. дала только 25% того, что мы просили». Висновок який? З населення взяли по низьких цінах на 29.000.000 хлібофуражу, а на місто взятого не хотять дати цьому населенню, та знову за його ж гроші, сільсько-господарські машини і знаряддя, які для нього дійсно потрібні для продукції того-ж хлібофуражу.

В 1925—1926 р., по плану Краєвого Виконавчого Комітету в Ростові, передбачалось вивезти з Північного Кавказу, а, значить, головним чином, з Кубані, ріжних товарів на 275.000.000 карбованців. «Раз мы предполагаем такой колоссальный экспорт», казав комуніст Лавров, «то, конечно, мы должны рассчитывать на то, чтобы ввезти как можно больше

*) Газета «Молот» за 14. VII. 1925.

товара, с таким расчетом, чтобы потребности хозяйства, промышленности, городского и сельского населения были бы совершенно прочно удовлетворены».

Думка вірна, але комуніст Лавров був примушений додати до цього — «Мы решили просить Москву ввезти заграничных товаров на 39.000.000 рублей... общая нужда в сельско-хозяйственных орудиях будет определяться в 12.854.000 рублей... Наиболее существенным вопросом является вопрос о тракторах... мы, по плану, предполагаем получить 2.500 (тракторов). Мы имеем реальное обещание (Москвы) о 800 штуках... Ввоз для переоборудования промышленности должен выразиться в цифре 20.000.000 рублей». Ці слова комуніста свідчать про те, на які колосальні суми треба ввезти тільки за один рік товарів з-за кордону для задоволення потреб країни!

На шляху до задоволення цих потреб сидить Москва, яка є, власне, не тільки «капіталістичний комісіонер», що бере з країни гроші й за ці гроші довозить їй потрібні товари, ні, вона не тільки «гандлює», вона також «регулює»: бере по надзвичайно низьких цінах у населення продукти його праці, а взамін дає йому й мало товарів і по високих цінах. Коли бере, добре заробляє, а дає, то знову заробляє, та найголовніше — не дає того, що так потрібно для населення. Це твердження ми зараз зробимо наочним прикладами, взятими з життя Кубані за 1924—1925 рр.

Газета «Красное Знамя» (за 1. XI. 1925 р.) констатує: «в истекшем 1924—1925 хозяйственном году потребности Кубанского населения были удовлетворены: мануфактурой на 49%, обувью — на 72% и сельско-хозяйственными машинами на — 53%». За липень, серпень і вересень місяці 1925 р. необхідно було для Кубані заліза 2.000.000 пудів, доведено 176.000, або 8%; у серпні місяці лісних матеріалів потрібно було 700 вагонів, доведено 150 вагонів — 21,4%, мила доведено 50% потреби. На місяці жовтень—грудень 1925 р.*) необхідно було:

1) подошви 18.000 пуд., дали — 8.600	42%
2) чобіт і ботиків 87.000 пар**), дали — 18. 681 пар	20,7%

«Особенно остро стоял вопрос с подошвой, футовыми товарами и крестьянскими мягкими: в данное время особый острый недостаток ощущается в заграничных хромовых товарах» — пише газета «Красное Знамя».

Заліза сортового необхідно було — 65.000 пуд., дали — 13.000 пуд. — 20%
Заліза на стріхи необхідно було — 60.000 пуд., дали — 10.000 пуд. — 16,7%
Скла необхідно було — 1.300 ящиків, дали — 500 ящиків — 38%
Лісних матеріалів необхідно було — 1.160 вагонів, дали — 267 вагонів — 23%

Таким чином, за липень—грудень 1925 р., по определению большинства, потреба Кубані в різних фабрично-заводських товарах була задоволена:

заліза	8% — 16,7%
лісних матеріалів	21,4% — 23%
чобіт і ботиків	20,7%

*) Див.: «Красное Знамя» за 1926 р., № 27.

**) За даними книжки Мерхалева — «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 37, на душу населення припадало взуття 2,65 пари, а в інгородних — 2,12 пари, середньо — 2½ пари. На Кубанську округу в 1924—25 р. треба було б 3½ міль. пар.

Чи краще стало в 1926 р.? На цей запит комуністична преса дає таку відповідь:

«Недостаток в лесоматериалах имелся большой, при чем само качество их далеко не удовлетворяло потребностей» — пише газета «Красное Знамя» (№ 27 за 1926 р.). Це так обережно говорять про якість матеріалів на державних складах, а що ж там було в дійсності, коли вже не може мовчати комуністична газета? Ціни на ці самі матеріали указані вже нами вище.

В тій же газеті читаємо (№ 17 за 1926 р.): «в настоящее время главную нужду рынок ощущает в мануфактуре... Совершенно нет на рынке грубошерстных суконных товаров, а на них то и наибольший спрос. До сих пор затянулся кризис в железо-скобяных товарах. Особенно сильно чувствуется отсутствие кровельного и сортового железа... Ощущается недостаток бумаги и карандашей, особенно в станицах. Это вредит нормальной работе школы».

Для характеристики якості товарів наведемо ще такі цитати з радянських газет: «Молот» (15. X. 1925.) пише: «Крапоткин. В Кубчерпайторге имеется много гнилого товара. И вот, когда приходит какой-либо покупатель, все равно за какой покупкой, ему обязательно всучат 15—18 катушек гнилых ниток или же пожарную книжку, а если не хотите брать этого, то убирайтесь из магазина — нет вам ничего!»

Спроби привезти фабрично-заводські товари з-за кордону дали негарні наслідки. Газета «Трудовой Путь» (8. X. 1925) пише: «привезенный из-за границы сатин французского и австрийского производства по прочности и в отделке неудовлетворителен». В радянській пресі писалось, що з-за кордону в 1925 р. був привезений ситець такої якості, що сорочки розлазились за тиждень. Відомо, що в осені 1925 р. була розкрита величезна панама з закупками товарів за кордоном. Де-кого з радянських шахраїв було покарано, але чи стало від цього краще населенню Кубані?

Ось що говорить інспектор наркомвнудторга (Народного Комиссариата внутренней торговли) про торгівлю на Кубані після того, як він ознайомився з нею в осені 1925 р.: «на рынке промышленных товаров установлен целый ряд ненормальностей. Одно из безобразнейших явлений этого рода — это, прежде всего, «нагрузка» или «принудительный ассортимент» (себ-то, бери те, що дають!). Это дело практикуют все оптовики, маскируя этим, собственно говоря, вздутие цен. В станицы дают мохнатые полотенца, шолковые повязки, дорогие сукна, платки не подходящих размеров, алекдотические «близнецы» сковороды. Мы говорим об электрофикации, но есть станицы, которые по три месяца не видят у себя керосину! Отсутствует сахарный песок, подсолнечное масло, нет кровельного железа, леса, не хватает мануфактуры».

Чи можна краще схарактеризувати положення торгівлі на Кубані? Це ж говорить не контр-революціонер-емігрант, а свій рідний комуніст! Заліза немає, натомість «шолковые повязки», «говорим об электрофикации», а нема керосину; в 1925 р. на Кубані нема олії.

Це все на пошому році господарювання на Кубані московської рад-влади. І це все констатує не кубанець (який, звісно, з дебільшого є «контр-революціонер»), а агент тієї ж самої влади, що трохи совісними очима глянув на кубанську дійсність!

Великий біль і жаль за долю населення мусить стискувати серце кожному, хто бачить таку «торговлю», такі способи й методи постачання товарів для того населення, яке по низьких цінах з примусу даю до рук радляди десятки мільйонів пудів пшениці, ячменю і т. и., здобутих дуже тяжкою працею! Заплатило воно не легкий «єдиний сільсько-хозяйственный налог», оддало за безцінь ще на сотні мільйонів карб. збіжжя, худоби й инш., забрали його синів до «красної армії», поділили всю землю і на всіх, а йому за його гроші не дають конче потрібних для нього товарів!

Ми далеко стоїмо від тієї думки, що кубанцям хтось повинен був допомагати! Ні, для них одно є необхідне — щоб їм тільки не шкодили.

За кордонами ССРСР є багато товарів і добрих товарів, і їх кубанці змогли б дістати при допомозі своїх кооперативних організацій, аби тільки не ласкава політика «матушки Москви».

Але чи можуть взагалі завойовники не шкодити завойованим? Чи може Кубань без боротьби звільнитись від большевицького панування?

* * *

Хто ж провадить при большевиках торговлю на Кубані? На жаль, ми не маємо відомостей за всі роки і по всій Кубані. За даними «Статистического справочника по Северо-Кавказскому Краю», в місяці лютому 1925 р. на Кубані було нараховано всього 10.684 торговельних підприємств, котрі мали річний оборот в 169.576.000 карб. Росподіл цих підприємств по округах Кубані і по тому, хто веде торговлю, покажимо на наступній таблиці*):

Оборот в тисячах карбов.

Округи і Автоп. обл.	Торговельні підприємства							
	Державні		Кооперативні		Приватні		Всього	
	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот
Чорноморська	38	24.294	94	6.956	1.165	6.768	1.297	86.018
Майкопська	12	107	165	2.573	854	3.319	1.031	5.999
Армавірська	82	12.219	299	11.648	2.117	12.858	2.498	36.725
Карачаєво-черкеська	5	95	68	765	292	996	365	1.856
Адигеє-черкеська ..	6	57	43	376	23	57	72	490
Кубанська	264	27.449	730	29.918	4.427	29.121	5.421	86.488
Ейський, Старо-**) мінськ. Кушівський)	в і д о м о с т е й н е м а є .							
Всього	407	64.221	1.399	52.236	8.878	53.119	10.684	169.576
%	3,8	37,9	13,0	30,8	83,2	31,3	100	100

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 202—244.

**) Ейський, Старомінський і Кушівський райони, як це сказано вже вище, складають частину Донської округи з центром в м. Ростові. В місяці лютому 1925 р. по цій округі нараховано 5.059 торговельних підприємств з оборотом в 164.518.000 карб. Не маємо даних, на підставі яких можна було б відокремити згадані райони Кубані, котрі увійшли в Донську округу.

Державних і кооперативних підприємств нараховано було 1.806, або 16,8%, а приватних — 8.878, або 83,2%. Обороти державних — 37,9%, кооперативних — 30,8% і приватних — 31,3%.

Тяжко сказати, наскільки дані цієї таблиці, складеної на підставі офіційного статистичного збірника, виданого в 1926 р. в Ростові н/Д., відповідають дійсності.

Для порівняння наведемо далі дані про торгівлю тільки по Кубанській окрузі, взяті нами зі звітів про торгівлю, умічених в газеті «Красное Знамя»:

1) 1923—1924 р. торговельних підприємств по Кубанській окрузі було всього — 7.029; державні склали — 2%, кооперативні — 8% і приватні 90%.

2) 1924—1925 р. — всього підприємств — 8.153, із них державних — 4%, кооперативних — 10% і приватних — 86%.

В літі 1925 р. — всього по Кубанській окрузі — 9.831 торговельне підприємство, із них — в станицях 60%. За першу половину 1925 р. станична торгівля мала 37.133.035 карбованців обороту. На кооперацію припадає 37% цієї суми. В Катеринодарі в 1925 р. було 3.970 торговельних підприємств, із них державних — 134, кооперативних — 122, приватних — 3.711. Між ними: гуртових — 250, решта — роздрібні.

Як бачимо, не дивлячись на «внешторг» і «внуторг», приватний торговець в життю Кубані відіграє значну роль.

*   *
*
*   *

Не дивлячись на досить тяжкі обставини, все ж помалу стала відновлятися торгівля Кубані з-за кордоном: в 1925 р. почали вивозити цемент: до портів Близького Сходу і до Америки, табаку вивезено 20.000 пудів, риби — 80 вагонів до Турції, 1.100 тон поташу до Німеччини і т. и. Помалу відновляється рух і в кубанських портах: за місяць вересень 1925 р. до Новоросійська прийшло 56 чужоземних пароплавів (французьких — 3, англійських — 22, італійських — 13, грецьких — 16, єгипетський — 1, німецький — 1), а одпливло — 36, каботажних прийшло — 2 і одпливло — 2, в Єйську був в тому ж місяці 1 грецький пароплав і в Ахтарях — 1 англійський. Чужі пароплави вивозять, головним чином, зерно.

Якої якості товари та в якій кількості й по яких цінах дістає Кубань за взятє у неї добро, ми вже бачили.

*   *
*
*   *

ШЛЯХИ.

Шосовані. Царська Росія теж забірала з Кубані все, що тільки могла, й зовсім не дбала про її добробут. Коли візьмемо, наприклад, шосовані шляхи (шоссе), то Кубань, в порівнянні в цьому відношенні з якою державою Європи була найзanedбанішою країною. В Румунії на 100 квадратних кілометрів припадає 21,14 кілометрів шосованих дорог, а на 1.000 душ населення — 4,22 кілометрів. На Кубані — на 100 квадратних вер. — 0,24 верстви шосованих шляхів і на 1.000 душ населення — 0,38 верстви. Відомо всім, яке величезне господарське значіння мають добрі шляхи для господарського й культурного розвитку країни. В Кубанській окрузі на 7.271 вер. колісної дороги шосованого шляху припадає 59 верстов.

Що ж зроблено радвладою для поліпшення шляхів? До 1925 р. не тільки не проведено ані одного вершка шосованого нового шляху, а й старі (Катеринодар-Тахтамукай, Брюховецька-Переяславська, Канівська-Стародеревянківська, Прочноокопська-Армавір і інші) не ремонтувались. В 1925 р. був розроблений план на проведення 313 вер. нових шосованих шляхів (за 6.573.000 карбованців), але комуніст Рабинович, по розробляв план, сам казав, що коли по кошторису округи будуть давати на шляхи те, що нині дають (80.000 карб. на рік), то й цей малесенький програм буде переведений в життя тільки за 100 років.

Залізниця. Тепер скажимо коротко про стан залізниць. Усі залізниця Північно-Кавказького Краю (Владікавказька, Армавір-Туапсинська, Чорноморсько-Кубанська, Ейська й інші) тепер об'єднані і управління ними провадиться з міста Ростова. З нижченаведеної таблиці видно, скільки вантажу й пасажирів перевозилось цими дорогами за 1913, 1922—1923, 1924—1925 роки:

	1913 р.	1922—23 р.	1924—25 р.
пасажирів	9.731.000	5.000.000	9.255.000
вантаж (грузів)	590.000.000	219.000.000	442.000.000

Далі порівняємо кількість паротягів та вагонів за 1924—1925 р. з кількістю їх за 1914 р.

	1914		1924—25		Зменьшення	
	кількість	%%	кількість	%%	кількість	%%
паротяги	806 *)	100	632	79,0	174	21,0
вагони .	29.374**)	100	19.120	65,2	10.254	34,8

За 10 років кількість паротягів зменшилась більше ніж на 174, або на 21%, а кількість вагонів зменшилась на 10.254, або на 34,8%. Загальний стан залізниць можна схарактеризувати наступними заявами найбільше відповідальних радянських урядовців на Північно-Кавказьких залізницях: «состояние путевого хозяйства создает не только угрозу невыполнения намеченных планов по грузоперевозкам, но и угрозу в смысле безопасности движения» («Молот» 18. IV. 1925).

*) Тільки на дорогах Владікавказькій і Ейській.

***) На Владікавказькій, Армавір-Туапсинській і Ейській.

«После разрухи состояние дорог ухудшилось. Основной капитал на одну версту линии до войны составлял 117.471 руб., а в 1924 году — всего — 76.490 руб., или 65,1% («Молот» 31. 1. 1926).

«Изношенность парового хозяйства округа составляет 50%—60%», — свидетельствует газета «Молот».

Не тільки не будуться нові залізниці, кочче необхідні для краю (Лабинська-Старе Житло, Катеринодар—Ключева—Туапсе, Славянська—Темрюк—Тамань), але до 1926 р. не ходили зовсім потяги між Славянською й Кримською та не продовжувано будівництва залізниць Невинномиська—Теберда й Сосика—Медвеже, яких не закінчено було до революції.

Знаючи про все це, ми дивуємось тому, яку колосальну працю й уміння виявили прості робітники, технічний персонал і інженери Північно-Кавказьких залізниць, щоб при надзвичайно несприятливих умовах досягти тих значних наслідків праці, які спостерігаємо, наприклад, за 1924—1925 р.: залізниці перевезли 9 мільйонів пасажирів і 440 мільйонів пуд. різнородного вантажу та дали мільйони чистого прибутку. Шкода тільки, що цей прибуток стався — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей», як про це дізнаємося з постанови президії Краєвого Виконавчого Комітету («Молот», 18. IV. 1925); розуміється, прибуток пішов до Московської кишені.

«Президиум Крайисполкома признал такое положение совершенно недопустимым и не отвечающим интересам края» — справедливо проголошує далі газета «Молот».

А як дивиться на це Москва, коли своєю політикою руйнує залізниці Північно-Кавказького Краю?

Стан залізниць настільки тяжкий, що вже не можуть мовчати навіть агенти московської влади — теж комуністи!

Москві скрізь потрібні бариші і вона їх одержує з залізниць, — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей». Паротяги зносились на 50%—60%, основний залізничний капітал зменшився на 34,9%, мається явна загроза безпеки руху, а комуністи тягнуть і тягнуть у Москву не тільки те, що можна перевозити по залізницях: пшеницю, ячмінь, худобу й т. и., а ще й з самої праці залізниць видавляють бариші!

Кавказькі комуністи кричать: «Ратуйте! Така політика недопустима і не відповідає інтересам Краю». А що б сказало з приводу цього населення завойованої країни, як би тільки воно мало можливість одверто висловити свої погляди. Руйнуються залізниці, що будувались 50 років, псується шляхи, котрі збудовані кубанськими станицями: Чорноморсько-Кубанська, Армавір-Туапсинська, Єйська. Унеможлиблюється нормальний економічний розвиток Краю в майбутньому.

Це так робить влада, котра називає себе комуністичною, котра працює під гаслом: «Будуймо соціалізм!» Навіть буржуазні держави тепер не роблять того в своїх колоніях, що робить комуністична влада на Кубані!

Всі дійсно соціалістичні і прогресивні партії давно вже ведуть боротьбу за визволення колоній буржуазних держав, а чи не слід вести боротьбу за визволення колоній, що залежать від комуністичної Москви?!

Чи легше населенню Кубані від того, що московська комуністична влада щороку зтягає з цієї Країни десятки й сотні мільйонів карбованців і розсилає ці гроші комуністам цілого світу?

Чи не так же боляче давить плечі працюючих верств буржуазне ярмо в Африці, в Азії і по других краях, як комуністичне на Кубані?

* * *

*

ОСВІТА.

Револуційні події по станицях та хуторах Кубані, голод 1921 року та його наслідки і, майже, повна руйнація економічного життя взагалі, усунення козачого населення від громадських справ і громадського господарства по станицях й т. п. в надзвичайно шкідливий бік відбилися на стані школи на Кубані.

До приходу радвлади на Кубань усі початкові школи, за винятком шкіл «церковних» і «іногородніх», утримувались на кошти станичних козачих громад. Як відомо, при кожній школі була «Шкільна Рада», що складалася з окремо обраних на станичній раді членів, далі в неї входили: отаман станиці, завідуючий школою та представники учителів. На обов'язку «Шкільної Ради» лежало повне матеріальне забезпечення школи. «Шкільна Рада» була безпосереднім й органічним зв'язком між школою й станичною радою. Крім початкових шкіл було на Кубані в 1919 р. 180 шкіл «вищих початкових» (4 класи середньої школи), що утримувались, за дуже невеличким винятком, те ж на станичні кошти.

В 1919 р. початкових та вищих початкових шкіл на Кубані (без Чорноморської округи) було — 1.571, в них вчилось біля 160.000 дітей, учителів було біля 4.500 душ. У початковій школі р. 1919 витрачалось на 1 учня, пересічно, 103 карб. на рік, а у вищій початковій школі — 228 карб. за рік*), або на всі початкові й вищі початкові школи станиці витрачали щороку, приблизно, біля 20 мільйонів карб.

І вересня 1919 р. на Кубані середніх шкіл було 151, серед них дві українських, вчилось в них біля 13.000 учнів. Існувало також дві середніх сільсько-господарсько-технічних школи (в Григоріполській і Новощербинівській) і одна середня технічна школа (в Майкопі), учительський інститут і п'ять учительських семінарій, з того числа одна українська; інших професійних шкіл було 124.

На початку 1919 р. в Катеринодарі був одчинений Кубанський Політехнічний Інститут, в 1919—1920 шкільному році в ньому вчилось 2.665 студентів*).

* * *

Радянська влада, перш за все, старі назвиська шкіл перемінила на нові: замість «початкових», «вищих початкових», «гімназій», «реаль-

*) Див.: «Кубанский календарь» на 1920 р., стор. 53.

них», «семинарій» і т. п. були взяті інші назви — школа першого ступня (4-х річна), школа другого ступня (семилітка і девятилітка), підтехникум (бувша семинарія), сільсько-господарський техникум й т. п.

Далі почалась «переподготовка» вчителів. Щороку вчителів збирають на курси, де їм читають «політграмоту» (политическую грамоту). У школі має право залишитись тільки той, хто складе встановлений іспит з «політграмоти». Правове положення вчителя погіршало, він залежав від усіх: від комісарів, від членів комуністичної партії, членів комсомолу; всі вони не розумілися у шкільній справі.

Стан учителя й школи за перші роки панування більшовиків на Кубані радянська преса характеризує так: «шкраб» (школьный работник) — это было голодное, до обморока напуганное революцией существо, потихоньку свыкшееся с неполучением пайков и убогого жалования и по инерции продолжавшее учить грамоте в нетопленных школах*).

Багато з старих підручників було заборонено, а нових ніде було дістати. Школи мусили приймати участь у різних політичних святах, що йшли одно за другим. На перші місця в школах піднялись люде, які, в першу чергу, своєю поведінкою задовольняли представників влади та пануючої комуністичної партії.

Матеріальний стан шкіл став дуже тяжким, бо 1) станичні громадські каси були порожніми, 2) «Шкільні Ради» були зліквідовані й на їх місце поставлені нові «Комитеты содействия», 3) шкільні земельні участки були відібрані у шкіл. Станична громада, або «Комитет содействия», або й просто група батьків наймали вчителя за умовлену кількість пудів пшениці на місяць і він приймався за свою тяжку працю. Не тільки не було коштів на нові будови для шкіл, а й старі помешкання ні за що було опраляти. У значної кількості шкіл не було паперу, чорнила, підручників. Зімою школи, здебільшого, не топились, а через те вчителі й діти мерзли, або й зовсім припинялось навчання.

Зараз зовсім не маємо ні можливості, ані наміру писати історію шкільної справи на Кубані за часів радвлади (1920—1926). Нам хотілося б тільки в коротких словах згадати про шкільництво на Кубані за ці часи.

Дуже сумні й тяжкі для неї були роки 1920—1923. В той час, як радвлада оголосила рішучу боротьбу з неписьменністю серед дорослих, великий відсоток дітей шкільного віку за ці роки не попадав зовсім до школи. Тяжке політичне й економічне становище Кубані, розуміється, не могло не відбитися на стані школи.

* * *

Початкова школа в 1924—26 рр.

Починаючи з 1924 р. положення школи начеб трохи покращало, вона ніби-то стала загоювати свої глибокі рани, принаймні про її болячки стали з більшою увагою писати в радянських газетах та жур-

*) Газета «Молот» за 5. VII. 1925.

налах. Щоб схарактеризувати положення кубанської школи в 1924—25 й 1925—26 шкільних роках, ми звернемось знову таки до радянської преси, добре знаючи наперед, що ця преса не стане малювати занадто чорними барвами роботу радвлди на Кубані, скоріш — навпаки. Ось газета «Молот» (за 16-VI-1925), характеризує радянську школу взагалі, пише так:

«Подбор инспектуры, в особенности на местах, далеко не удовлетворяет требованиям момента. Некоторые из них не имеют не только авторитета, но вызывают законнейшее недоумение по поводу их пребывания на столь ответственных местах. Подбор заведующих школами также оставляет желать много лучшего. Квалификация их далеко недостаточна. Наблюдается разложение «командного состава»: буйство, драки, п'янка, картишки и т. п. «Переподготовка учителя дает пока чрезвычайно слабые результаты. Отрыв от центра по этой линии, отсутствие фактического руководства приводят места к тому, что при огромной затрате сил (вернее, варения в собственном соку) получается в итоге апатия».

Отже на шостому році господарювання в школі представників радвлди ми бачимо: «разложение командного состава — буйство, драки...» «переподготовка дает чрезвычайно слабые результаты» і т. п.

Далі там же читаємо: «весьма часто приходится наблюдать непролазную грязь (в школах). В детях не прививают бережливого отношения к предметам первой необходимости, а, между прочим, задача школы — воспитать будущих хозяйственников и строителей. С формальными навыками, т. е. с тем, что называется грамотностью, дело обстоит совсем плохо. Наблюдаются случаи, что ребята четвертой группы (4-го отделения) едва-едва по своей грамотности соответствуют второй группе... Родители протестуют против такого положения вещей в школе, но их утешают выставками, лепкой, рисунками... Применение новых программ, без соответствующих пособий (даже для учителя), привело к тому, что дети разучились читать, писать и владеть правильно речью... Многочисленность праздников и торжеств, отнимающих для предварительной подготовки целые недели от учебного времени, требуют неимоверного напряжения сил со стороны учащихся и учащих, бьющие, главным образом, на показную сторону, в конце концов, вызывают у детей и учителя одно утомление и безразличие к работе. Родителей учащихся второй ступени чрезвычайно волнует половой вопрос»...

Так характеризується радянська школа самими комуністами в 1925 р., а через рік, в літі 1926 р., завідуєчий народною освітою на Кубані, комуніст Потапов, про кубанську школу пише так: «в последнее время обострились некоторые вопросы, потребовавшие принятия серьезных мер к изжитию, а именно: 1) трудность осуществления программ вследствие обширности материала и неподготовленности учителей и учащихся, 2) *ужасающая безграмотность учащихся, с каждым годом все углубляющаяся*. Учащиеся слабо усваивают технику чтения, письма, арифметических действий и т. д., пишут безграмотно. Если мы теперь же не обратим серьезного внимания на обучение грамоте, счету, то школе грозит опасность — *она с каждым годом будет увеличивать количество выпускаемых безграмотных*» («Кр. Зн.», за 31. VII. 1926).

До цих слів ми додавати нічого не будемо, бо не тільки для того, хто любить школу й дітей, та хто розуміє значіння вихови в школі, а й для всякого ці слова малюють повну картину «досягнень» шостирічної праці більшовиків у школі. Гірка доля батьків, а ще гірша доля дітей, що вчать у подібній школі: «Многочисленность праздников и торжеств», а поруч з цим — «с тем, что называется грамотностью, дело обстоит совсем плохо»; нові програми, а рядом — «дети разучились читать, писать»,... або, як говорить ком. Потапов, «ужасающая безграмотность учащихся с каждым годом все углубляющаяся».

*   *
*   *

Але навіть і таку школу не мають можливости відвідувати всі діти шкільного віку (8—11 років), бо немає для навчання їх помешкань, не вистарчає вчителів. Розуміється, люде, відповідні в першу чергу за шкільне діло на Кубані, іноді намагаються представити шкільну справу перед громадянами в рожевих барвах; так, наприклад, робить згаданий вже завідуючий освітою в Кубанській окрузі*), коли пише, що тепер на Кубані ніби то вчиться 61% дітей шкільного віку і взагалі шкільна справа стоїть краще, ніж то було в 1914 р. Але в тій же газеті «Красное Знамя», тільки місяцем раніше**), читаємо наступне: «Из обзора и сопоставления статистических данных о количестве учащихся в школах 1-й ступени в 1924—1925 учебном году, и об общем числе детей в возрасте от 8 до 11 лет за то же время, можно видеть, что образовательная нужда Кубокруга в отношении указанного возраста удовлетворена на 49%, а 51% детей школьного возраста остаются вне школы». Це говорить в офіційному органі комуністичної партії.

А як ця справа стоїть по других округах Кубанщини? Щоб дати відповідь, візьмемо де-кілки прикладів за 1925—1926 шкільний рік з радянської комуністичної газети «Трудовой Путь», що виходить в Армавірі.

«Село Ольгинское. (Армавірської округи). Из вновь поступающих предполагается отослать домой больше половины (детей) по неимению в должном количестве парт и скамеек и школьных работников. Преподавателей на бумаге семь, а на лицо пять».

«Село Коноково. (Армавірської округи). В прошлом учебном году 182 ученика остались за бортом (школы), в этом же году эта цифра выросла до 275 человек. Районо (районный отдел народного образования) не то, чтобы увеличить штат учителей, но даже сокращает его».

«Армавир. Записалось в 1 ступень 2.195 детей, принято 978, осталось вне школы 1.217 (або 55%). Во вторую ступень записалось 762, принято 323, осталось 439 (або 57%). В общей сложности, за бортом школы осталось 1.656 детей школьного возраста. Школы второй ступени насчитывают по 800 человек, перегружены, загрязнены, работают в три смены, это «заводы с суточным действием».

*) Див.: «Красное Знамя» за 26. IX. 1925.

**) Див.: «Красное Знамя» за 29. VIII. 1925.

«Петропавловський район. По станице Петропавловской и Темиргоевской вновь записалось в школы 1.038... Школы в состоянии принять только 400». За бортом школи 638 душ (або 61%) із складу одних «записавшихся» до школи, а певно були й такі, що не записувалися. Далі ми не будемо наводити прикладів, бо їх було б стільки, скільки в станиць на Кубані.

Загальна картина і без дальших прикладів ясна! Нам можуть зауважити, що ми навмисне вказуємо тільки на ті оселі, де шкільна справа стоїть дійсно кепське, і замовчуємо ті, де це діло стоїть добре. Щоб уникнути подібних закидів, покличемось ще на свідоцтво комуністичної газети «Молот», котра 18. IX. 1926 р. писала про те, що на Північному Кавказі в 1924—25 шкільному році початкову школу відвідувало тільки 35,9% дітей шкільного віку, а в 1925—26 — 46,9%. Так було у «руського населення», а у горців, по свідоцтву тієї ж газети, вчилось тільки 15% — 25%.

Виходу з такого становища радвлада шукає не в будові нових шкіл, а в тому, що починає перебірати дітей і вибирати серед них дітей пролетарів і незаможних селян. Але часто буває й так, що ці бідолахи мають право та не мають жадної можливості посилати своїх дітей до школи. Голова Кубанського Виконавчого Комітету, комуніст Нейбах, причину цього явища вбачає в тому, що «не менее важную роль, конечно, играет и невозможность беднейшего населения посылать детей в школу за отсутствием средств на приобретение учебных пособий, обуви, одежды и проч.»*). Але для чого ж існують «Комитеты содействия?»

Раніш школи давали даремно учням підручники й приладдя, а шкільні ради допомагали одягом і взуттям біднішим дітям, однаково і козачим і «городовицьким». Чому ж тепер цього нема? Чи не тому, що школа перестала бути громадською, зробилася «казьонною»? Чи не тому, що вона стала населенню чужою, не своєю?

* * *

Матеріальний стан шкіл на Кубані надзвичайно тяжкий і в 1925—26 р. Ось що пише в 1926 р. газета «Красное Знамя» (№ 32) про школи сусідньої з Катеринодаром Аджигейської автономної республіки: «инвентарь школ весьма скуден и приобрести новый на имеющиеся небольшие средства — невозможно. Здания школ, в большей части (70 школ из 105), не отвечают своему назначению».

Через що ж не ставиться нових шкільних будинків? Згаданий вже комуніст Нейбах відповідає на це так: «через недостаток средств».

В попередніх розділах ми вже вказували причини руйнації сільського господарства й взагалі економічного життя на Кубані. Доки будуть діяти ті причини, доки з Кубані будуть вивозити на північ її добро, працю її населення, доки чужі люде будуть керувати її справами, доки вона не відродиться економічно й не зможе витратити необхідних коштів на школи.

*) Див.: «Красное Знамя», № 173 за 1925 р.

Крім цієї, так би мовити, засадничої причини, є й інші. Комуніст Нейбах твердив: — «Мы имеем «Школьные комитеты содействий». Однако, в большинстве случаев, они бездействуют! Мы имеем при стансоветах (станичных советах) секции народного образования, однако, и они работают очень слабо!»

Раніше «Шкільні Раді» були живими, працездатними й творчими організаціями, що постачали школам все необхідне, що дали можливість зібратися при школах прекрасні й багаті фізичні кабінети, а тепер — «школьные комитеты содействия» — бездействуют!» Це на шостому році радянської влади на Кубані! А коли ж вони почнуть діяти? Бо не тільки не будуються нові школи, а й старі в багатьох місцях занедбані до крайности, їх не ремонтують, не дають топлива й т. п. Ось приклади:

«Отрадо-Кубанская... Школа по-прежнему стоит, как ошипанный гусак: штукатурка осыпается, крыша протекает. Во время дождей — полон класс воды. Кроме того, в прошлом 1924—1925 учебном году школа в холодные дни была закрыта».

«Ст. Константиновская. Наступает время учебного года. Школы в крайне плохом состоянии: без окон, в стенах дыры и т. д. («Трудовой Путь», 2. IX. 1925).

«Ст. Старолеушковская. Школы 1-й и 2-й ступени закрыты, ученики распушены, так как заниматься в школах нельзя из-за холода» («Красное Знамя» № 26 за 1926 р.).

«Удобная. Мерзнут школьники в школе потому, что нет стекол в окнах и дров для отопления». («Трудовой Путь» № 3 за 1926 р.).

«Армавир. Печально обстоит дело со школьными зданиями: новых нет, старые обветшали, например, в 5-й школе местхоз собирается ставить 19 подпорок... Норма топлива недостаточна»...

«Усть-Лабинская. В продолжении целого ряда лет ремонту школ уделялось мало внимания и средств; школьные здания с каждым годом все более и более теряли в своем внешнем виде. Оконные рамы подгнивали, двери изнашивались, полы стирались, печи перестали греть!»

«Хутор Александровский. Школьное здание пришло в такое состояние, что угрожает обвалом, заниматься в нем опасно. Сельсовет не включил в смету ни копейки на ремонт школы. Рик (районный комитет) тоже относится к этому делу равнодушно! В прошлом году занятия происходили при очень тяжелых условиях: холод в классах был адский! Да и как ему не быть, если в стенах дыры... («Кр. Зн.» № 176 за 1926 р.).

Здається, що досить і цих прикладів, взятих з різних районів Кубані!

Розуміється, що станиця, чи місто, які збудували для себе школи (та ще які школи! Іноді просто паляці!), не винні в тому, що нові господарі, нові правителі так їх занедбали! Розуміється, що боляче станичанам дивитись на те, як громадське майно псується, руйнується, але, мабуть, не сила їхня прогнати «хазяйнів!»

* * *

Тепер ще де-кілька слів про положення учителя. Перед світовою війною учитель початкової станичної школи, як відомо, одержував зовсім не велику платню за свою тяжку працю, а все ж не менше 52 карб. на місяць (золотих). Але нині під радвладю та платня йому здається, певно, мрією, сном, бо в 1924—1925 шкільному році він одержував, пересічно, 32 карбованці на місяць, що, в переведенні на крам, дасть не більше 15 передвоєних карбованців, себ-то матеріяльне положення вчителя в-тричі погіршало. Як бачили раніш, робітник на заводі одержував в 1924 р. пересічно 44,79 карб., а в 1925 р. 50,8 карб.*); робітникові ж на ниві освіти платиться в 1½ раза менше. Звісно, добре, що робітникам платня збільшена, але зовсім зле, що вчителів поставлено в положення паріїв в соціялістичній республіці. Це характеризує керовників цієї республіки. Що найменше робітників цих двох категорій слід було б урівняти в праві на рівну винагороду за працю.

Платню свою вчителі отримують в районній станиці. «Почти всюду учителя за жалованьем в район за 20—30 верст ходят пешком: местные власти подвод не дают» — пише газета «Молот» (5. VII. 1925).

Праця учителя й перед війною не була легкою, але за перші 6 років перебування радвлади на Кубані ця праця стала надзвичайно тяжкою. В той же час правне положення вчителя за часів радвлади не тільки не стало кращим, а погіршало. Ось приклад: «В станице Северской, читаемо в тій же газеті, была созвана учительская конференция, на которой с докладом должен был выступить председатель РИК'ка (районного виконавчого комітету). Гордый «Пред»,—однако, счел для себя унизительным явиться на конференцию, да еще с докладом, да еще к учителям. Учитель С. отозвался об этом поступке «Преда» неодобрительно, за что был в скорости арестован за «контр-революцию» и выпущен только через 4 месяца». Це було в 1925 р.

Ось ще приклад: «В станице Холмской местные власти буквально затравили учителя К., большого общественного работника. Человека довели до того, что он ни с кем не говорит без свидетелей» («Молот», 5. VII. 1925). Подібних фактів газета наводить цілу низку й, нарешті, додає: «увеличить эту коллекцию фактов сможет всякий, кто заглянет в Кубанский отдел Работпрос (работников просвещения).

Не дивлячись на таке тяжке матеріяльне й правне своє становище, кубанський учитель працює не тільки в школі, а ще й приймає живу участь в найрізномордній громадській роботі й цю працю він виконує безплатно. Так, наприклад, в 1925 р. тільки по самій Кубанській окрузі вчителі були членами наступних громадських і кооперативних організацій: 1) членами станичних рад 313 душ, 2) членами районних виконавчих комітетів — 29 чоловік, 3) членами КУВ'ів (крестьянские общества взаимопомощи) — 171 чоловік, 4) членами кооперативів — 2.035. «Зараз ми знаєм, пише радянська газета, яку величезну, тяжку й відповідальну працю несе на собі станичний учитель: він — лектор, агроном, лікар, статистик, фінансовий агент».

* * *

*) Робітники чинбарень одержували в 1924 р. 70—86 карб., а в 1925 р. — 82,15—108,08 карб.

Коли порівняємо стан початкової школи на Кубані зі станом тієї ж школи в Московському районі, то побачимо*), що: 1) в 1923 р. шкільними помешканнями було забезпечено — в Московському районі 69,7% всіх дітей шкільного віку (8—11 років), а на Кубані тільки 30,7%; в 1924 р. — в Московському районі забезпечено було вже 76,1% дітей, а на Кубані — 38,7%, 2) на кожну тисячу душ населення Московського району учнів припадало 95 душ, а на Кубані — на кожну 1.000 душ населення було тільки 45 школярів**).

Висновок ясний: діти шкільного віку (8—11 років) в Московському районі і школою забезпечені в два рази краще, ніж діти того ж віку на Кубані, і фактично школу відвідує там в два рази більший відсоток дітей, ніж на Кубані, себ-то через 8—10 років у Московському районі відсоток грамотних, порівнююче, у двічі буде більший, ніж на Кубані.

Як бачили з попередніх розділів, економічний стан Московського району теж є значно кращий, ніж економічний стан Кубані. Отже нищиться Кубань, підноситься Москва!

* * *

Середні школи.

Коли говорити про стан середніх шкіл на Кубані під радянською владою, то будемо примушені й про них сказати майже все те, що говорили вже про початкові школи. Яке число цих шкіл на Кубані за часів радянської влади?

роки	школи
1919 було	151
1923	98
1924	76 (з Черноморською округою).
1925***)	73—74

Коли радянські статистичні відомости відповідають дійсности, мусимо зробити висновок, що за 6 років перебування радвлади на Кубані зачинилось біля 77—78 або більше $\frac{1}{2}$ середніх шкіл з числа тих, що були на Кубані за часів Кубанської Краєвої Ради. Це є страшний факт!

Яку підготовку дають середні школи при більшовиках? Завідуючий освітою в Кубанській окрузі, комуніст Потапов, як вже говорилось вище, констатував «ужасающую безграмотность учащихся, с каждым годом все увеличивающуюся». Це говорилось, очевидно, про початкові школи. Може в середніх школах краще, може на них не росповсюдився руйнуючий вплив радянської влади?

*) Див.: «Бюллетень Центрального Статистического Управления в Москве». № 92, за 1924 р.

**) В Чехословацькій Республіці на кожну 1000 д. населення в початковій школі вчиться 125 дітей.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 72. «Статистический справочник» вказує на існування на Кубані в 1925 р.

а) шкіл II ступня — 51.

б) «Объединенных I и II ст.» — 17, разом 68. До цього числа мусимо прирахувати 5—6 середніх шкіл по районах Ейському, Староміньському і Кушівському. Всього на Кубані р. 1925 було 73—74 середніх шкіл.

Відомий є той факт, що за часів радвлади, в порівнянні з тим, що було до большевиків, значно зменшені вимоги при вступі до високих шкіл, але кожний, хто бажає вчитись у високій школі, мусить тримати іспит по де-яких предметах з курсу середньої школи. Для характеристики підготовки вступаючих до високих шкіл, візьмемо наслідки іспитів, переведених на початку 1926—27 шкільного року високими школами Кубані*).

В Кубанському Медичному Інституті тримало іспит 280 душ, з них витримало задовольняюче з усіх предметів 48 душ, або 17,1% вступило 87 душ. Екзаменаційна комісія дає такий загальний одзвиг: «неумение логически выражать свои мысли, незнание синтаксиса и, просто, грубая неграмотность свойственны половине письменных работ; на устных испытаниях обнаружено незнакомство с литературой; по математике дело обстоит несколько лучше, хотя были случаи, когда отдельные лица не знали арифметики (деление и умножение дробей) и не имели понятия о тригонометрии».

В Кубанському Педагогічному Інституті тримало іспити 403 душі, з них витримало задовольняюче з усіх предметів 161 душа, або 40%, вступило в Інститут — 246 душ.

«В результате слабой подготовки лиц даже зачисленных в Пединститут, говорит екзаменаційна комісія, этому ВУЗ'у придется заняться ликвидацией грехов школ 2-й ступени и техникумов, введя на I курсе дополнительное изучение русской литературы, математики и физики».

Констатуємо: 1) середні школи при большевицькій владі дають настільки слабу підготовку, що і при зменшених вимогах при вступі до високих шкіл іспити витримують тільки 17,1%—40% з числа скінчивших середні школи, 2) в наслідок цього високі школи примушені приймати непідготовлених слухачів і вводити в свій курс предмети середньої школи, що, безумовно, затримує нормальний хід навчання у високій школі і робить її, власне, не високою, а переходною від слабої середньої до справжньої високої школи.

* * *

«Робфак». Радвлада 1920 р. одчинила в Катеринодарі середню школу виключно для робітників та селян. Це є робітничий факультет — робфак. Того ж 1920 р. до нього було прийнято біля 200 душ слухачів. 1. І. 1923 р. на робфаку вчилось 573 душі, а 1 січня 1924 р. в цій школі було вже 52 вчителі (51 чоловік і 1 жінка) і 875 слухачів (600 чоловікі і 275 жінок). 1 січня 1925 р. — 755 слухачів**).

В 1924—1925 шкільному році робфак скінчило 170 душ. В 1925—1926 р. прийнято було 210 душ нових слухачів, серед них: трудових хліборобів 100, кандидатів російської комуністичної партії — 60, ради професійних союзів — 40, демобілізованих червоноармійців — 10 душ. В 1926—1927 р. на робітничий факультет приймаються: а) особи, що по

*) «Красное Знамя» за 1926 р., № 202.

**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 81.

своєму походженню належать до робітників і селян і що безпосередньо перед вступом на робфак фізично працювали в промислових, транспортних і сільсько-господарських підприємствах, у віці:

від 17-ти до 20-ти років	.	не менше 3-х літ
« 20-ти « 25-ти «	.	« « 4-х «
« 25-ти « 30-ти «	.	« « 6-ти «

в) хлібороби, котрі займалися перед вступом на робфак хліборобською працею без експлоатації чужої праці. Поступаючі на робфак мусять уміти читати й передавати прочитане, вони мусять знати 4 арифметичні правила на прості й «іменовані» числа, а також бути знайомими з елементарними дробями. Крім того, вони мусять скласти іспит з політграмоти* по програму: радянська влада й її органи, професійні союзи і їх органи, російська комуністична партія і всеросійський комуністичний союз молоді, засадничі одміни господарського й політичного устрою ССРСР від буржуазно-капіталістичних держав, світова війна 1914—1918 років, февральський переворот й жовтнева революція 1917 р., горожанська війна, кооперація та її значіння в соціалістичнім будівництві.

Катеринодарський робітничий факультет вже дав можливість сотням робітників і селян одержати середню освіту.

Високі школи.

В 1920 р. Кубанський Учительський Інститут був реорганізований в Кубанський Педагогічний Інститут. В тому ж році в Катеринодарі був відчинений Кубанський Медичний Інститут, а потім і Кубанський Сільсько-Господарський Інститут. Кубанський Політехнічний Інститут, котрий був відчинений в 1919 р., пережив де-кілька разів реорганізацію й, нарешті, в 1923 р. був зачинений і його майно було передано Індустріальному Технікумові.

Кубанські високі школи до 1925 р. переживали тяжку матеріальну кризу й не раз стояли, особливо, Сільсько-Господарський Інститут*), перед повною ліквідацією. Але ж, дякуючи надзвичайним зусиллям професури, громадських діячів, а також дякуючи допомозі збоку де-яких представників радвлади на Кубані, ці високі школи збереглися і працюють далі. Матеріальне їх положення і в 1925—1926 р. залишається тяжким, але вже не є безнадійним.

1 січня 1924 р. в Кубанському Медичному Інституті було: 89 професорів і лекторів (71 чол. і 18 жінок) та 1.209 студентів (616 чоловіків і 593 жінок). В Кубанському Педагогічному Інституті тоді ж було: 68 професорів і лекторів (55 чоловіків і 13 жінок) і 622 слухачів (261 чоловіків і 361 жінка); слухачі по факультетах на Педагогічному Інституті розподілялись так: загальний — 287, природничо-математичний — 172, словесно-історичний — 116, педологічний — 14, позашкільної

*) В 1924 р. С.-Г. Інст. після постановки Московського Уряду був намічений до повної ліквідації.

освіти — 33. В Кубанському Сільсько-Господарському Інституті було: професорів і лекторів 36 (32 чоловіків і 4 жінки) і слухачів 392 (268 чоловіків і 124 жінки).

В 1924—1925 р. по всіх високих школах була переведена «чистка», в результаті якої школу залишило біля 30% студентів.

Для характеристики складу студентів високих шкіл на Кубані, матеріального стану і успіхів їх, наведемо тут докладніші відомости про Кубанський Педагогічний Інститут і про Кубанський Медичний Інститут. 1 квітня 1925 р. в Куб. Пед. Інст. було 494 студенти (194 мужчин і 300 жінок), з цього числа було:

дітей робітників	53, або 10,7%
селян і козаків	265, « 53,7%
ремісників	19, « 3,8%
службовців	88, « 17,9%
інтелігентних професій	52, « 10,5%
інших	17, « 3,4%

Партійний склад слухачів був такий:

членів російської комуністичної партії	9, або 1,8%
російського ленінського комуністичного союзу молоді	30, « 6,1%
безпартійних	455, « 92,1%

На державних стипендіях було 152 студенти, інших стипендій малося — 7. Професорів, лекторів та наукових співробітників було 70, з того числа комуністів — 2. Професор за 6 обов'язкових лекцій на тиждень одержував 80 карб. на місяць, лектор — 54 карб. Матеріальний стан Інституту характеризується порівнянням витрат на одного студента до світової війни, які складали тоді 1.400 карбованців на рік, з витратами на одного студента 1924—1925 р., що виносили тільки 110 карбованців, або в 12—13 разів менше, ніж то було до світової війни. Того ж року вчилися задовольняюче: на I курсі — 25%—30% студентів, на II — 35%—40%, на III — 50% і на IV — 80%—85%.

В 1925—1926 р. було одведено 15 місць для кандидатів Адигеї, Карачаєво-Черкесії, Абхазії й Аджарістану. В 1925 р. Педагогічний Інститут закінчило 51 слухач.

Кубанський Медичний Інститут в 1925 р. постановою Московської Ради Народніх Комісарів було перебрано на державні копнти. Того ж року Медичний Інститут зробив перший випуск 114 лікарів (67 чоловіків і 47 жінок), серед них було: дітей робітників — 15, дітей хліборобів — 34, дітей службовців — 28, інших — 37; за національністю: росіян — 88, жидів — 13, вірмен — 6, греків — 3, черкесів — 1, інших — 3. Українці мабуть попали серед «інших» або їх зовсім не було серед лікарів!

Про підготовку осіб, поступаючих до високих шкіл, було вже сказано раніше.

Великою перешкодою до розвитку високих шкіл на Кубані є тяжке їх матеріальне становище, недостача наукових сил (наприклад, в Медичному Інституті в 1924—1925 р. не було замінено 4 катедри: судебної медицини, фізіологічної хемії, гігієни й терапевтичної хемії), та незабезпеченність студентів. 1925—1926 р. на трьох високих школах, на ро-

бітничому факультеті та на 6 технікумах (середні фахові школи) вчилилось 4.888 душ. Державні стипендії отримували 991 чоловік, а решта вчилася на свої кошти. Обід у студенській їдальні коштував 27 коп., обідало там 1.150 студентів, а решта, як повідомляє радянська преса, харчувалось на базарі. Газета «Красное Знамя» (за 15. XI. 1925.) пише: «в общем положение студентов, как в смысле бюджета, материяльного, в смысле квартиры, а также питания — очень тяжелое».

Серед студентів робітничого факультету на початку 1926 року було хворих: на недокрівлення — 249 душ, або 49,8%, неврастенію — 109 д. 21,8%, невроз серця — 15 д. 3%, катар легенів — 44 д. — 8,8%, туберкульоз легенів — 57 д. — 10,8%, катар шлунка — 15 д. — 3%, на малярію — 74 д. і т. д.

«Державної стипендії в розмірі 17 карбованців на місяць не вистарчає не тільки на культурні, але й на господарські потреби, не кажучи вже про підручники й одіжку» — пише газета «Красное Знамя» (№ 32, за 1926 р.).

Кількість студентів у високих школах на Кубані за р. р. 1922—1925 (на 1 січня кожного року) була така:

Високі школи	1922*)	1923**)	1924***)	1925†)
Педагогічний Інститут	300	658	622	490
Медичний Інститут	700	951	1.209	1.001
Сільсько-Господарський Інститут	297	363	392	385
Політехнічний Інститут	1.319	1.393	—	—
Разом	2.616	3.365(?)	2.223	1.876

Наскільки ці данні відповідають дійсности, сказати тяжко. Можна сконстатувати слідуєче: 1) загальна кількість студентів у трьох високих школах в 1925 р. (1.876 д.) менше кількості студентів в одному Кубанському Політехнічному Інституті, що малась там в 1919 р. (2.665 д.) на 790 душ, або на 30,4%, 2) кількість студентів у трьох високих школах в 1925 р. на 347 д., або на 15,7% менше кількості їх в р. 1924.

Очевидно, що дуже тяжкий загальний економічний стан Кубані перебуваючої під більшовицькою владою, слаба підготовка, яку дають своїм слухачам середні школи, і загальна мала кількість останніх не сприяють розвиткові високих шкіл в Катеринодарі.

* *
*

ФАХОВА ОСВІТА.

Кількість фахових шкіл на Кубані та учнів в них за 1922—1925 р. Р-були такі:

- *) «Статистический ежегодник» за 1921 р., вып., II, стор. 4.
- ***) «Статистический ежегодник» за 1922—23 рр., вып. I, стор. 212.
- ***) «Красное Знамя» за 1925—26 рр.
- †) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 79.

Технікуми	1922 ¹⁾		1923 ²⁾		1924 ³⁾		1925 ⁴⁾	
	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів
Педагогічні	7	1.004	6	702	5	818	7	931
Сільсько-господарські	2	149	3	172	3	288	2	315
Технічні	7	998	3	423	4	1.311	4	454
Промислово-економічно-індустріальні	—	—	1	100	—	—	2	376
Медичні	—	—	—	—	1	329	1	313
Мистецькі й музичні	2	560	2	335	2	639	2	640
Кооперативні	—	—	—	—	—	—	1	274
Разом							19	3.303

1 січня 1925 р. на Кубані були наступні технікуми: 1) *Педагогічні*: в Баталпашинській — вчилось 72 д., Армавірський 80 д., Майкопський — 128 д., Новоросійський — 101 д., Полтавський (український) — 258 д., Катеринодарський — 232 д., Адигейський в Катеринодарі — 60. *Сільсько-господарські*: Катеринодарський — 123 д., виноградо-винодільний в Туапсе — 192. *Технічні*: Катеринодарський робочий — 96 д., механічно-будівельний в Майкопі — 133, індустріально-технічний в Новоросійську — 197, електро-механічний робочий в Новоросійську — 28. *Промислово-економічно-індустріальні*: Катеринодарський — 274, Армавірський — 102. *Медичні*: фершальсько-акушерський в Катеринодарі — 313. *Мистецько-промисловий* в Катеринодарі — 148, *музичний* в Катеринодарі — 492. *Кооперативний*: Пашківський — 274, заснований Північно-Кавказьким Союзом Кооперативів.

Всі ці школи працюють по програмах вироблених у Москві.

Кубанський Індустріальний Технікум в Катеринодарі має такі відділи: дорожно-будівельний, електро-механічний, хемико-технічний і промислово-економічний. В 1925—1926 р. на всі ці відділи він мав зачислити 305 кандидатів. Професурою цього технікума робляться значні зусилля, щоб цю школу з часом перетворити у високу школу.

В 1924—1925 шкільному році в Кубанській окрузі, крім згаданого вже вище Сільсько-Господарського технікума, існували ще й 4 нижчих сільсько-господарських школи: — одна в Катеринодарі, друга в станиці Старолеушковській, третя в бувшому Покровському монастирі й 4-та в бувшому Лебежому монастирі. Всі вони утримуються на кошти станиць. У Майкопській окрузі в 1925 р. не було ні однієї сільсько-господарської школи ні низчої ні середньої.

Для розповсюдження сільсько-господарських знань по всій Кубані улаштовуються різного рода сільсько-господарські курси.

* * *

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., вып. II.
 **) «Статистический ежегодник» за 1922—23 рр., вып. I.
 ***) Див.: «Бюллетень Центрального Статистического Управления» за 1924 р., № 92.
 †) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 79—81.

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА.

За даними перепису 1920 р. на 1.000 чоловіків припадало грамотних 420, на 1.000 жінок — грамотних 253, обох полів пересічно — 330*).

Значні зусилля радвілада робить для ліквідації неписьменности серед дорослого населення. У всіх станицях ведеться праця в цьому напрямку і дав, порівнюючи, добрі наслідки. Особливо успішно така робота переводиться на фабриках та заводах. Як що вірити радянським даним, в вже на Кубані такі фабрики, де серед робітників не залишилось ні одного неписьменного.

Крім того, по станицях в читальні. Але тяжкий економічний та моральний стан населення Кубані й відсутність підготовлених робітників до цього часу не дали можливости зробити помітних успіхів у цій справі. Величезне значіння має також і те, що ця культурна праця серед населення провадилась шість років не на рідній для більшости його мові. Населення говорить між собою здебільшого по-українському, а приходиться до школи грамоти, або до читальні й там зустрічає книжки й газети на иншій мові. Докладніше про це скажемо на другім місці, а зараз констатуємо, що праця бібліотек-читалень, як це було й за царських часів, не дає ще бажаних наслідків.

У радянських газетах дуже часто зустрічаємо повідомлення про те, що читальні або зовсім не працюють, або як що й працюють, то зле. Частенько дописувачі газет сповіщають про те, що — «наша изба-читальня служит больше для свиданий, никто, никогда и ничего не читает, на столах газетный хаос, избач редко навевывается». Особливо люди старшого віку — «боятся и нос показать в избу»: «Як його там усидиш, коли кругом тебе то цілуються, то обнімаються, а крик такий, що хоч вуха затикай» — кажуть старі люди («Красное Знамя», № 38 за 1926 р.). Розуміється, що не скрізь так. в й такі станиці, де читальні працюють дуже гарно, але таких станиць не багато.

Дошкільна освіта дітей знаходиться на дуже й дуже низькому рівні. Немає на не коштів, немає організаторів, само населення не виявляє жадної зацікавленности до цієї справи. І так не тільки на Кубані, а й по цілому РСФСР. Ось газета «Молот» (№ 1375), закликуючи до праці в цій царині, констатує, що — «дошкольное воспитание охватывает пока всего 2% дошкольного населения, а у нас, на Северном Кавказе, и того меньше». Два відсотки це, власне, нічого! Цей факт ми мусимо констатувати з великим жалем.

БЕЗДОГЛЯДНІ ДІТИ.

Жахливим фактом з життя Кубані й цілого ССРСР в сотні тисяч бездоглядних дітей, що за роки світової й горожанської війни, за часи голоду 1921 р. втратили своїх батьків і матерів. За радянськими даними, тільки на Північному Кавказі їх в біля 40.000 душ, при чому 98% складають діти селян і робітників.

*) «Сборник статистических сведений» 1918—1923, стор. 51.

«В настоящее время» — оголушує 12. V. 1925 р. Кубанський Виконавчий Комітет (газета «Красное Знамя» за 1925 р. № 105) — «перед Советской властью и населением всего Союза особенно остро стоит вопрос о борьбе с детской беспризорностью. Тысячи беспризорных детей раздетые, голодные, больные, расбросанные по территории всего округа, вынуждены воровать, чтобы не умереть с голоду, ночевать в темных зловонных подвалах и т. п.».

Голодні, босі, прикриті тільки ганчірками ходять ці діти ватагами й по одинці по базарах, по вулицях, купчуються по станціях залізниць, скрізь вишукуючи собі «кусочок хлібця», п'ячуть, грають у карти, нюхають кокаїн, співають неподобні пісні... Жахливі малюнки з життя цих тисяч бездоглядних дітей частенько зустрічаємо в радянській, як російській, так і українській, пресі.

Ці малі бездоглядні діти тисячами попадають у радянські тюрми, а по виході відтіля знову блукають по містах та селах. Тільки на Північному Кавказі в літі 1925 р. більше 800 душ бездоглядних дітей сиділо по тюрмах.

Радвлада не може організувати їм необхідної допомоги й через те звертається до громадян ССРСР зі закликом до боротьби з цим страшним соціальним злом. Робить це і радвлада на Кубані. Ось у 1925 р. в газетах читаємо наступне: «Кубанский Исполнительный Комитет обращается ко всем гражданам и организациям Кубанского округа с призывом оказать помощь советскому государству в большом деле — ликвидации беспризорности в Кубанском округе. Каждый сознательный гражданин, имеющий хотя бы некоторую материальную возможность, должен взять на иждивение круглого сироту и приучить его к полезному труду. Всякий крестьянин, взявший ребенка из детского дома, получает на него полушный надел. Кустарь, ремесленник, взявший на иждивение сироту, так же пользуется от государства льготами».

Дуже мало людей послухало цього заклику; але були й такі, що, взявши до себе бездоглядних сиріт, потім виганяли їх прямо на вулицю. У газеті «Красное Знамя» (за 8. XII. 1925) читаємо: «Ст. Славянская. В нашей станице имеется детдом. Детей раздавали первому попавшемуся, лишь бы разгрузить. Что же мы видим теперь? Некоторые из «разгруженных» очутились на улице и ночуют под забором».

Притулків («детских домов») для сиріт на Кубані дуже мало, та й дітям в таких притулках живеться не скрізь гарно. Ось, наприклад, про притулок у станиці Уманській читаємо наступне («Красное Знамя» за 21. XII. 1925): «Санитарное состояние детдома очень плохое, за целый год дети были только раз в бане. С насекомыми нет сил бороться, вши заели детей окончательно. Дети разуты и нет надежды когда либо получить одежду и обувь. О воспитательной работе и говорить нечего. Всех детей 100 человек, а воспитателей трое» і т. и.

В самому центрі Кубані, Катеринодарі, безпритульні діти тікають з дитських притулків. Через що? Відповідь дає радянська преса: «Когда послушаешь, можно сказать, вопли работников детдомов о том, что там твориться, действительно становится грустно; не будем говорить о разврате, потому что это уже не ново, а вот что страшно, что после нескольких лет обучения в детдоме дети выходят совершенно неграмотные и

не приспособленные к труду; как пример, можно привести несколько подростков, сейчас работающих на кожзаводе, которые после нескольких лет обучения в детдоме не умеют даже расписаться». («Красное Знамя» за 29. VIII. 1926).

Хіба це не жахливі інформації? Дітей заідають воші остаточно! Діти розбуті й роздягнуті! «Разврат» — явище старе, до нього звикли вже; після кількох літ навчання в дитбудинкові діти не уміють навіть, написати своє прізвище!

Для чого ж існують подібні дитбудинки?! Не диво, що діти тікають від такого життя в большевицьких притулках і як повідомляє «Красное Знамя», краще кучами ночують на гробках у склепах для мертвяків, аби тільки уникнути від «соціальної вихови» комуністичної влади.

Слід було б якійсь заграничній делегації заглянути в кубанські дитбудинки, щоб мати об'єктивну уяву про дійсний стан річей, а не вихвалювати московські «потомкінські деревні». Большевики можуть і уміють показувати різним делегаціям «успіхи своєї праці», а чи зможуть вони обманити населення Кубані?

Ні в одній державі цілого світу не знайдемо тепер такої величезної кількості безпритульних дітей і такого тяжкого положення їх, як у ССРСР. В 1926 р. зїзд представників станичних рад звернув увагу на бездоглядних дітей і дав доручення Виконавчому Комітетові вступити в рішучу боротьбу з пим соціальним лихом. Це ж представники станиць, а що ж представники радвлдади та й сама Радвлдади?

* * *

НАЦІОНАЛЬНА СПРАВА.

За даними перепису 1897 р. на Кубані було українців — 49,1%, росіян — 41,8%, черкесів і інших — 9,1%. Після 1897 р., як вже зазначалося раніш, значно збільшився приплив на Кубань нових поселенців, головним чином, з українських губернь. На жаль, більш менш точних відомостей про національний склад населення Кубані перед великою революцією ми не маємо.

За даними сільсько-господарського перепису 1917 р. на Кубані було господарств: українських — 56%, російських — 36% і інших — 8%*).

В тяжкі часи боротьби 1917—1920 рр. національне питання на Кубані не було поставлене гостро перед широкими масами й вся праця в Краєвій і Законодавчій Радах провадилась не під українським, або російським прапором, а під кубанським, при чому самостійність Кубані захищали, головним чином, козаки й горці, а іногородне населення в 1917 р. в більшості своїй йшло за російськими партіями соціалістично-революціонерів та соціал-демократів, а з 1918 р. за партією большевиків.

*) Коблянський. Українці на Кубані. «Червоний Шлях», 1924, № 3, стор. 267.

Жорстока й надзвичайно кривава війна з більшовиками гальмувала нормальний хід українізації Кубані, але не припинила цього природного процесу. Кубанська Військова Рада, прийнявши ще в місяці вересні 1917 р. постанову про бажанність переведення шкіл Кубані на рідну мову, тільки сконстатувала те, яке стремління в національній справі виявилось тоді серед більшості населення цієї Країни; це бажання населення мати школу на рідній мові виявилось також і в постановах цілого ряду станичних рад про українізацію станичних шкіл. В 1919 р. було вже на Кубані декільки початкових українських шкіл, дві українських гімназії і одна учительська семінарія.

Ми вже пояснювали раніш словами самих комуністів, які найголовніші завдання переслідувала на Кубані російська комуністична партія. Національного питання на Кубані для цієї партії на перших порах не існувало зовсім, а пізніше, коли комуністи вже й звернули увагу на це питання, то не з метою задоволення національних потреб тих національностей, що були в російському ярмі, а тільки з метою закріплення пануючого положення комуністичної партії й радянської московської влади на Кубані.

Як вже сказано вище, ця влада в 1922 р. відокремила на Кубані Карачаєво-Черкеську і Адигеє-Черкеську автономні області, але поставила їх в такі економічні й політичні умовини, що фактичне положення цих областей є не кращим, аніж положення звичайного повіту російської губернії. Коли не можна вже було придушити національний рух серед українського населення Кубані, комуністична російська партія з усіх сил намагається прибрати керівництво ним до своїх рук, але зовсім не для того, щоб сприяти нормальному розвитку його.

Політичні діячі кубанці, що були самі свідомими комуністами (Полуяни, Чорні, Ковтюхи та інші), або ті, що йшли за цією партією, рахували себе росіянами. Тільки пізніше серед комуністів на Кубані з'явилась невеличка купка людей, що визнавали себе українцями й хотіли працювати на користь і свого народу.

*   *
*   *

Радянська влада перевела на Кубані в 1920 р. перепис всього населення, а в 1923 р. — перепис тільки по містах. При перепису кожного кубанця не «інородця» запитували, хто він є: руський, українець чи великорос. Згідно з даними цього перепису було нараховано по містах*): (див. таблицю на стор. 164).

Що з цієї таблиці видно? У всіх містах на Кубані в 1920 р. українцями себе проголосили 6,5% населення, а в 1923 р. вже 32,2%, се-то за три роки більшовицької влади значно зросла національна свідомість мійського українського населення Кубані. Особливо цікаво порівняти кількість українців в цих роках по таких містах, як Армавір, Кратоткін, станиця Лабинська й т. п.: так от, в Армавірі в 1920 р. українцями себе за-

*) «Червоний Шлях» за 1924 р., ч. 3, стор. 207. Харків.

М і с т а	1920 рік.				1923 рік.			
	Усього насел.	«Русских»	Великоросів.	Українців.	Усього насел.	«Русских»	Великоросів.	Українців.
Краснодар	146.691	92.146	12.897	17.261	144.327	29.105	40.493	48.037
Поворос.	49.521	34.281	13	127	49.055	11.062	13.773	10.275
Єйськ	42.333	40.571	8	32	34.776	8.199	12.713	12.431
Темрюк . . .	15.916	15.417	—	46	15.163	5.561	1.858	7.314
Анапа	16.909	10.944	2	1.649	13.015	2.982	2.375	5.054
Туапсе . . .	8.876	5.520	1	17	10.650	1.246	4.345	1.820
Сочі	7.758	4.557	8	110	7.876	318	3.193	1.351
Геленджик	5.183	3.048	2	1	4.357	1.551	737	950
Гарячий Ключ . .	2.181	1.867	—	3	1.330	418	149	540
Майкоп	50.436	5.808	27.174	12.003	44.766	1.952	25.468	12.091
Армавір . . .	63.167	43.637	7	363	60.474	11.678	17.261	12.318
Крапоткін	33.617	30.299	2	154	27.455	1.661	12.277	10.287
Тихоріцька . .	15.167	14.449	1	8	13.602	634	7.038	4.805
Лабинська	25.797	21.616	1.575	1.206	25.585	731	12.817	9.776
Приморсько-Ахтарська	11.058	10.608	5	196	10.639	577	2.426	7.035
Славянська . .	19.505	18.742	—	136	18.437	1.864	4.007	11.131
Р а з о м	514.115	353.510	41.695	33.312	481.507	79.539	160.930	155.215
У відсотк.	100,0	68,8	8,1	6,5	100,0	16,5	33,4	32,2

явили тільки 363 душі, а в 1923 р. — 12.318 душ, в Крапоткіні в 1920 р. — 154 душі, а в 1923 р. — 10.287, в Лабинській — в 1920 р. — 1.206 д., а в 1923 р. — 9.776 д.

* * *

Школа. Зріст національної свідомості серед українців викликав і необхідність задоволення культурних потреб людей цієї національності. І дійсно, ми бачимо, як у 1920—1924 роках іде продовження процесу, котрий розпочався в 1917 р. — по різних станицях, заходами самого населення, організуються українські початкові школи.

Страшний голод 1921 р., тяжкий с.-г. податок, надзвичайно жорстокий утиск збоку чужої влади не спиняють цього руху! Уже на початку 1924 р. було на Кубани 143 українських школи, а в 1925—26 шкільному році — 148 шкіл з 442 комплектами, де навчання переводилось на українській мові.

Як ставилась радянська влада до цього руху, як ставилась комуністична партія, що на увесь світ голосно кричить про утиски національностей у других державах, що всі пригноблені національності закликає до збройного повстання проти гнобителів?! Вона, перш за все, не дає для шкіл необхідних підручників. З приводу цього газета «Радянський Станичник» (14-X-1925) пише наступне: «Зовсім не можна було дістати

українських учебників у Краснодарі і школярам доводилось братись за російські книжки». Не треба бути педагогом, щоб розуміти, що не легко вчити дітей без книжок.

Величезна, більшовицька держава — РСФСР, в якій живе більше 5 мільйонів українського населення, 9-й рік зовсім не дбає про друк українських учебників і книжок взагалі для українських шкіл і населення. Цей безумовно ганебний факт з життя «соціалістичної» республіки сконстатувала катеринодарська газета «Красное Знамя» в статті Я. Кальницького «Украинские школы без учебников» (№ 175 за 1926 р.).

Населення Кубані веде уперту боротьбу за рідну школу: не дивлячись на саму жорстоку й систематичну експлоатацію його з боку московської влади, не дивлячись на голод, на надзвичайно тяжкий економічний стан, воно поширює рідну школу, не спиняючись перед значними витратами на її утримання. Але, на жаль, ця велика робота самого населення для рідної школи не може поширитись за межі станиці, бо по містах міцно сидять комуністи-єдиноділимці! Населення до цього часу не має можливості при більшовицькій владі готувати українські учебники. Московська влада не в силах позачіняти українські школи на Кубані, учебників же для цих шкіл друкувати не хоче.

І от, як повідомляє згаданий вище Я. Кальницький в «Кр. Зн.», «недавно Наркомпрос*) РСФСР обратился к Наркомпросу УССР (Украинской Социалистической Советской Республики) с просьбой снабдить и кубанские украинские школы учебниками. И это тоже понятно, потому что больше некому во всем Союзе заниматься этим делом!».

Через що ж Москва не хоче надрукувати букваря або читанки для української школи? Коштів немає? Так населення не даром візьме українську книжку, а за гроші і, таким чином, поверне кошти Москві! Чи мало ще десятків і сотен мільйонів Москва стягла з Кубані? Чи немає людей в РСФСР, котрі зайнялись би цією справою?

Розуміється, є кошти, найшлись би й люде, але більшовики не хотять задовольняти самі елементарні потреби українців в РСФСР! А наслідки які? «Чи можемо ми бути спокійні що ця українізація реальна? — запитує Я. Кальницький в згаданому вже числі «Красн. Знам.? Чи можна бути певним, що українська школа на Кубані залишиться українською і виконає свої завдання?».

«Ні, не можемо!» — відповідає він, — «без учебника не можна вести навчання! Без української літератури не може бути української хатичитальні!». Це не гірше, ніж комуніст Я. Кальницький, розуміють у Москві, і саме через те й не друкують українських книжок.

Цікаво знати, як стоїть справа з друком російських книжок на радянській Україні? На підставі радянських даних вкажемо, яке число назв книжок в українській і російській мовах було надруковано за рр. 1924, 1925 і за першу половину 1926 р. на Україні, а також вкажемо тираж книжок**):

*) Народний Комісар Освіти.

**) Газета «Вісти» за 5-V-1926, Харків.

Роки.	Українською мовою				Російською мовою			
	назв.		тираж		назв.		тираж	
	кіль- кість	%	кількість	%	кіль- кість	%	кількість	%
1924	870	31,0	7.461.000	50,0	1.876	67,0	7.284.000	?
1925	1.373	42,7	16.887.000	61,0	1.724	54,0	10.207.000	?
1926	1.135	41,0	9.636.000	56,0	1.533	55,0	?	?

Таким чином, за рр. 1924—26 книжки видані на Україні в українській мові склали всього 31,0% — 42,7% назв, а в російській — 54%—67% назв. Тільки за останні 2½ роки на Україні надруковано російською мовою 5.133 книжки, а в той же час, — «некому займатися» друком українських книжок в РСФСР!

Так більшовики задовольняють культурні потреби росіян на Україні і українців в РСФСР.

Другим надзвичайно серйозним фактором в житті школи є учитель. В молодій українській школі на Кубані, що будеться при таких несприятливих умовах, роля учителя є значно більша, ніж його роля в звичайних обставинах шкільної праці. Тут він мусить бути не тільки педагогом в самому широкому розумінні цього слова, ні, він мусить глибоко любити, перш за все, свій нарід, його історію, його культуру, він мусить бути пропагатором рідної школи, він мисить виборувати її! Особливо є значною роля завідуючого українською школою.

Як же стоїть ця справа тепер на Кубані? Ось газета «Радянський Станичник» (№ 74, за 15-V-1926) констатує такий факт: «у нас є технікум в станиці Полтавській*), який уже дав вчителів чоловік з 50, із них є дуже підготовлені педагоги, але й досі ще, на 200(?) українських шкіл на Кубані, з їх нема ні одного завідуючого українською школою, а з де-більшого завідуючі цих шкіл такі, що частенько перечать українізації, бо її не хотять». Це в українські школи, що відчинені заходами самого населення й на його кошти, не призначають завідуючими тих, хто скінчив українську вчительську семінарію («педтехнікум») і присвятив себе праці на користь рідного народу, а навмисне на чолі цих шкіл ставлять осіб, котрі не хотять, щоб українське населення на Кубані мало свою школу. Для чого комуністи доручають, так би мовити, вовкові пасти овець, це кожний зрозуміє!

На зїзді українських вчителів Північно-Кавказького Краю 15 травня 1926 р. було сконстатовано (див. «Радянський Станичник» за 22-V-1926), що «при перегляді завідуючих українськими школами виявилось, що є особи не придатні до цієї роботи, а інколи навіть і зовсім не володіють українською мовою». Для чого ж радвлада в українські школи призначає завідуючих, що «зовсім не володіють українською мовою?». Очевидно, для того, щоб губити українські школи на Кубані! В той час, як учителів, що скінчили українську семінарію, призначають до російських шкіл, росіян посилають в українські школи. «На вчительській укра-

*) Це більшовики так назвали кубанську учительську семінарію, українізовану за часів Краєвої Ради в 1919 р.

їнській конференції в ст. Славянській на кінці 1925 року можна було помітити таких вчителів, котрі з великим трудом розуміли доповіді, котрі викладались в українській мові. Чого можна ждати від роботи таких педагогів в школі?» — пише газета «Радянський Станіччик».

Нам можуть зауважити, що таких учителів і завідуючих призначали без відома комуністів, без відома радвлади, а, значить, ми свідомо пишемо неправду про політику влади й партії, яка на своєму прапорі написала гасло — боротьба за визволення всіх поневолених націй, яка ніби-то допомагає китайцям, індусам та іншим народам в їх боротьбі проти гнобителів. У відповідь на такий можливий закид нам процитуємо комуністичне «Красное Знамя», що виходить у Катеринодарі: «В Краснодаре 1-го апреля 1925 года открылся окружной съезд украинских учителей. Этот съезд за все время существования не только советской власти на Кубани, но и, вообще, в жизни украинской школы, проводится первый раз. Доклады с мест ярко обрисовывают картинку быта украинцев-хлеборобов. Заведующий Педтехникумом (українською семінарією — прим. П. М.), в станице Полтавской, *член партии с 1917 года, рассказывает, что за ведение работы на украинском языке, за выступления среди масс, в течение года он получил восемь выговоров и два раза подвергался исключению из партии.* Были такие случаи, рассказывает член Р. Л. К. С. М. (Российского Ленинского Коммунистического Союза Молодежи), когда учителя, выступающего с докладом, масса просит говорить по-украински, а «начальство» приказывает говорить по-русски, говоря, что «надо бросить собачий язык».

Це розповідають не звичайні громадяне, а комуністи. Українська мова — «собачий язык», за вживання її серед населення Кубані в 1925 р. виключають із комуністичної партії.

Отак російські комуністи хазяйнують на Кубані! Отак вони задовольняють національні культурні потреби! Не даром голова комуністичної влади на Кубані, комуніст Нейбах, у великій статті («Красное Знамя» № 173 за 1925 р.) «К новому учебному году» навіть не згадував про українську школу на Кубані, бо проти цієї школи та її потреби йому писати, очевидно, незручно, а говорити на користь її він не рахує за необхідне. Так робить голова Кубанської округи, де, навіть за даними комуністичної статистики, українці складають не менше 80% всього населення. Не диво, що на згаданному вже зїзді вчителів українських шкіл на Північному Кавказі було сконстатовано, що «в большинстве округов (округи — Армавірська, Майкопська, Чорноморська, Таганрозька, Ставропольська, Терська, примітка П. М.), не смотря на наличие значительных масс украинского населения, не велось никакой украинской просветительной работы... Большим препятствием в самообразовательной и методической работе украинского учительства до сих пор являлось отсутствие на местах соответствующей украинской литературы, журналов, газет» («Красное Знамя» за 30-V-1926).

І це констатує зїзд українців на 7-ому році перебування большевицької влади на Північному Кавказі! А через що це в більшості округ Північного Кавказу не ведеться ніякої української освітньої праці?! Через що немає української літератури, журналів, газет?! Більше того, за останні два роки (1924—26) були зліквідовані початки національної

української культурної праці в Таганрозькій округі після того, як цю округу в-осени 1924 р. було одірвано від України і приєднано до Північно-Кавказького Краю. Ось що писала про це газета «Червоний Прапор» (26-IX-1926), що виходила в Ростові на/Д.: «Початок українізації міста Таганрогу і його округи був закладений ще тоді, коли Таганрог належав до України. Тоді були організовані українські школи перших ступнів, були дитячі притулки, крамниці з українською літературою; існувало багато українських гуртків, бібліотечок. *Все це росло, поширювалось.* Але, якось, все це раптом рушилось, загинуло без надії на відродження. Закрили дитячі притулки, школи перевели на російську мову і всій українізації прийшов край. Багато культурних робітників бігали, шукали допомоги, дбали, але нічого з цього не вийшло!» Так пише робітник-українець.

Хто ж це українські школи в Таганрозькій окрузі перевів на російську мову? Хто позачиняв дитячі притулки? Розуміється, що це зробив той, хто Таганрозьку округу відірвав від України — московська більшовицька влада.

Інакше не було жадної рації приєднувати цю округу до московського царства! На Кубані, власне в Кубанській окрузі, цього не посміли зробити прямо, тут хочуть досягти тих же наслідків, але більш складною роботою.

В-осени, 1926 р. Кубані «пощастило»: приїхав до Катеринодару сам Наркомос Луначарський. «На зібранні Катеринодарських робітників освіти 11 вересня, як повідомляє «Красное Знамя» (за 18-IX-1926), йому було поставлено багато запитів, котрі торкалися українізації шкільної мережі на Кубані». Комуніст Луначарський, між иншим, дав такі вказівки: «Украинизация» пугает некоторых русских учителей тем, что и русская школа будет украинизирована, и, таким образом, русский язык займет положение исчезающего языка на Кубани. Эти опасения совершенно напрасны. Если на Украине проведена основательно украинизация*), то это там совершенно естественно, согласуется со всем местным бытом. Здесь же, на Кубани, этого делать нельзя!» Далі комуніст Луначарський радив вживати в школі «кубанський язык», а не український. «Ведь, можно в будущем перевести учбу на русский язык», додає комуніст Луначарський.

Ось до яких «розумних» висновків додумався наркомос РСФСР в 1926 р.! Чи не краще було б не плутати бідних «работников просвещения» якимсь «кубанским языком», а повернутись до відомого наказу 1876 р. про заборону українського слова! Але це зробити прямо, незручно, через те й треба займатись видумками! Щось ніхто не чув від розумного Луначарського про існування рязанського чи володимирського язика, в обох цих губернях вчать російській мові. Роз'яснення ком. Луначарського, зроблені в Катеринодарі, роблять зрозумілим і його поведінку в Москві, наслідком чого є те, що в цілому Союзі (СССР) нікому займатись друком українських книжок.

*) В 1926 р. на Україні до шкіл попало тільки 38% дітей, що мали вже 8 років; українські школі II ступня складають на Україні тільки 54,1%. Це комуніст Луначарський називає «основательной украинизацией».

Усім добре відомо, який галас на увесь світ підняв був у Москві комуніст Ларін на весні 1926 р. з приводу «українізації України», а чого ж він мовчить тоді, коли в українського населення Кубані й цілого Північного Кавказу шість років забирають на сотні мільйонів його добра, а йому не дають книжки й газети на рідній українській мові! Чи це не болять комуністові Ларинові й його партії?! Чи книжки й газети на рідній мові потрібні тільки для китайців, індусів, мароканців, яких комуніст Ларін хоче «освободити от експлоатації капиталистических держав?». А якою ж тоді державою, по суті, є ССРСР? Бо це робиться не один день і не помилково якось там, а цілих шість років провадиться жорстокими заходами економічна експлоатація Кубані й її національне пригноблення.

Які підстави мали і мають росіяне для того, щоб голосити про «насилъственную украинизацию?!» Що говорять факти з життя національних меншостей на Україні, якими там є росіяне, жида, поляки, німці й інші?

За даними перепису 1920 р. на Україні нараховано росіян 2.607.978 душ обох полів, жидів — 1.698.619 душ обох полів, поляків — 348.135 душ обох полів, німців — 289.649 душ обох полів, і т. д.*). Скільки шкіл мали ці меншости на Україні? За даними «Радянського Статистика» — органу Центрального Статистичного Уряду в Харкові р. 1925 на Україні було шкіл: російських — 1.214, жидівських — 295, польських — 192, німецьких — 345, разом 2.046 шкіл. Крім того, було ще російсько-українських 905 шкіл, жидівсько-українських — 63, польсько-українських — 100, німецько-українських 99, молдавсько-українських — 31 і т. д. Так задовольняється на Україні потреба нацменшостей в рідній школі! Російських шкіл тільки II ступня було на Україні 279.

А на 3.500.000 українського населення Північно-Кавказького Краю залишилась тільки одна Катеринодарська школа II ст.***) і було 210 українських шкіл з 508 групами, 548 вчителями й 24.000 учнів, в той час, як дітей українців шкільного віку (8—11) не менше 350 тисяч***).

*) Див.: «Україна. Статистичний справочник», 1925, стор. 13.

**) Та й про цю єдину українську школу II ступня не тільки на Кубані, а і в цілому РСФСР, ось що писала «Червона Газета» 27-XI-1926 р.: «Цей рік наша школа почала свою працю в тяжких умовах. Перше те, що хотіли зачинити її. Школа не була зачинена тільки завдяки батькам, що попекувались і звернулись куди слід з проханням не зачиняти її. Потім, спочатку нам не дозволяли ходити в кабінети як фізичний, так і хемічний... Приходиться у темряві вчитись, бо світла немає, а немає його тому, що комсод наш бідний і йому трудно платить за електрику. У школі майже всі діти робітників і хліборобів. От жалко, що зачинили перший ступінь школи...»

Як бачимо з цього прикладу, заява наркома Луначарського про можливість ліквідації українських шкіл на Кубані переводиться в життя: вже зачинили в Катеринодарі перший ступінь української школи, де вчилися діти робітників і хліборобів... Російські школи II ступня знаходяться на утриманні мійських і районних Виконавчих Комітетів, а на українському школу в Катеринодарі коштів немає і її «хотіли зачинити» на сьомому році існування.

***) За даними перепису 1897 р. діти шкільного віку (8—11) складали тоді 9,4% всього населення, а за даними перепису 1920 р. — 11,5%. Ми беремо 10%, що від 3.500.000 українського населення Північно-Кавказького Краю дасть 350 тисяч. (Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1923, Москва, стор. 60).

В Армавірській окрузі до 1926 р. на 400.000 душ українського населення було тільки 3 школи (249 учнів), на Терщині — тільки одна, в Чорноморській окрузі — лише одна група*).

Коли рахувати за нормальне дати можливість вчитись усім дітям шкільного віку, то для українських початкових шкіл Північно-Кавказького Краю треба найменше 7.000 учителів (350.000 учнів, по 50 душ на одного учителя). А скільки ж треба українських учительських семінарій, щоб вони підготували принаймні $\frac{2}{3}$ потрібної кількості вчителів, себ-то 4.600 душ? Кубанський Педтехникум у 1924 р. зробив перший випуск учителів в кількості — 37 душ, у 1925 р. дав нових — 27 душ і в 1926 — 29. Коли б більшовики в дійсності думали перевести всі школи на рідну мову протягом 5-ти років, як це вони пишуть, вони мусили б щороку давати не 29 нових учителів, а 800 душ. А скільки треба було б мати середніх українських шкіл, скільки фахових: сільсько-господарських, технічних, торговельних, кооперативних й інших... На це діло потрібні величезні кошти, необхідно поставити до роботи тисячі людей.

Позачиняли більшовики українські школи в Таганрозькій окрузі, не допускають організації їх на Ставропольщині, Терщині, в Армавірській, Майкопській і Чорноморській округах, з усіх сил гальмують працю українських шкіл в Кубанській окрузі, а ком. Ларін кричить у Москві: — «Ловіть злодія!».

Треба мати совість московського комуніста, щоб так робити!

* * *

Газета. Кожному добре відомо, яке колосальне значіння має для населення газета чи журнал на рідній мові. Що ж з приводу цього зроблено на Кубані, та й не тільки на Кубані, а й у сусідніх землях — на Донщині, Ставропольщині й Терщині, де живуть «значительные массы украинского населения»? До 1925 р. не було зроблено нічого, а з осені цього року перевели на українську мову тільки три сторінки малесенької щотижневої газети «Радянський Станичник», що виходила в Катеринодарі прилогою до газети «Красное Знамя». Але вже через місяць у комуністичному «Красному Знамени» почали вміщувати нерозумні й дикі статті «проти украинизации» цієї газети. Звісно, вороги української справи повилазили з усіх дірок й підняли звиряче ревище проти бідного засмоктаного «Радянського Станичника!». З приводу цього редактор газети «Красное Знамя», комуніст Базарник, писав так: «Ни одна дискуссия в нашей газете за все 5 лет существования не вызывала таких горячих и таких многочисленных споров». Той же комуніст Базарник (Секретарь Кубанської комуністичної партії) розумно доводив, що само населення бажав мати газету на рідній мові, що «население Кубани — украинцы, в основу их теперешнего языка положен украинский язык (он основной, коренной, а русский наносный) и этим определяется и вся наша политика по этому вопросу».

*) «Красное Знамя» за 30-V-1926.

Здавалось, що після цього українська газета на Кубані буде виходити щодня, що на неї дадуть необхідні кошти. Але в дійсності сталося слідує: «Радянський Станичник» продовжував виходити тільки один раз на тиждень у кількості всього 1.900 примірників, в той час, як усі газети Північно-Кавказького Краю мають щоденний тираж біля 210.000 примірників*). Крім російських газет і однієї тижневої української на Північному Кавказі виходили ще й такі газети**):

«Карахалк» в кабардинській мові, тираж	1.100	прим.
«Тауду Чашау» в карачаєвській мові, тираж	500	«
«Адиге-Псагу» в черкеській мові, тираж	500	«
«Расгдзинад» в осетинській мові, тираж	1.200	«
«Сердало» в інгушській мові, тираж	1.000	»
«Серло» в чеченській мові, тираж	500	«

Це все тижневі газети. Коли порівняти тираж тільки російських і українських газет, що виходять на Північному Кавказі, то вийде, що українські складають не більше $\frac{1}{110}$ частини російських.

Треба мати на увазі ще й те, що газета «Радянський Станичник» була єдиною українською газетою на всю РСФСР!

А як забезпечені газетами національні меншости на Україні? Там в р. 1925 видавались ось які газети***):

жидівська «Дер-Штерн», тираж	10.000	примірників
німецька «Дас нойе Дорф», тираж	8.500	«
польська «Серп», тираж	7.100	«
молдавська «Ілугарул Рош», тираж	3.000	«
болгарська «Светське село», тираж	3.000	«
російські біля 30 газет тираж	420.000	«
Разом	451.000	«

Вище ми бачили, що говорив вартівий російської пануючої нації, наркомос Луначарський, про українську справу на Великій Україні і на Кубані: «Если на Украине проведена основательно украинизация, то... на Кубани этого сделать нельзя!» В перекладі на мову чисел ця заява стає ще більш ясною й зрозумілою для українців як на Великій Україні так і на Кубані: 420.000 примірників російських газет на Україні і 1.900 примірників українських в РСФСР! Нам здається, що російські емігранти можуть спокійно спати; большевики досить енергійно захищають інтереси «русской культуры» на землях, заселених українцями!

Цікаво тут порівняти кількість і тираж російських і українських газет, що виходять на Україні***):

Роки	Всього газет	з них українською мовою		Тираж газет	
		газет	%	російських	українських
1924	64	24	37,5	445.000	90.000
1925	75	29	38,0	369.000	439.000
1926	84	50	61,0	420.000	612.000

*) Це число було оголошено на з'їзді журналістів в м. Ростові р. 1926.

**) Див.: Умар Алиев. «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском Крае», 1926, стор. 57.

***) Газета «Вісти» за 5-V-1926.

А ще ж який потоп російських газет пливе на Україну з Москви і Петрограду по всіх залізницях! Оце й називається в большевицьких і в емігрантських російських газетах «гонением на все русское», «насильственной украинизацией». А комуніст Луначарський називає це явище «основательной украинизацией!».

Ці факти констатуємо для того, щоб краще зрозуміти відношення большевиків до українського друкованого слова в РСФСР взагалі, і зокрема, на Кубані.

Ще в місяці лютому 1926 р. українська секція з'їзду робітників у Катеринодарі (робітничо-селянські кореспонденти) ухвалила була таку постанову: 1) прохати редакцію «Красного Знамени» видавати «Радянський Станичник» двічі на тиждень, 2) збільшити формат, 3) ввести в штат ще одного літературного робітника-українця*), 4) більше ілюструвати газету малюнками й т. п.

Це молоді українці висловили такі побажання про поліпшення рідної газети. Не дивлячись на все це, а також і на те, що в кожному числі вона проповідувала «Заветы Ильича», в травні місяці 1926 р. й цю маленьку газету — «Радянський Станичник» — радянською владою було припинено. Офіційно це пояснено браком коштів і випуском у світ щотижневої газети «Червоний Прапор» в місті Ростові. Отже Кубань, де живе біля 2.000.000 Українців, знову немає своєї газети. Найшлись кошти на 420.000 примірників російських газет на Україні і немає коштів на 1.900 примірників української газети в РСФСР!

Большовики багато пишуть про утиски українського населення під Польщею, а як мусить бути названа їх політика відносно українського населення на Кубані й на цілому Північному Кавказі?

* * *

До цього часу (1927 р.) немає в Катеринодарі українського театру, немає українського клубу, немає навіть доброго українського хору, бо на все це «немає коштів». А поруч з цим у газеті «Радянський Станичник» (за 15-V-1926) читаємо наступне: «В м. Катеринодарі по деяких клубах є українські драматичні гуртки. Один з таких драм.-гуртків є при клубі «Профінтерн»**). Але дивно стає, коли поглянеш на роботу цих гуртків, пише «Радянський Станичник», перш за все, в цьому гурткові, як члени його, так і керівник зовсім не знають української мови. Не знаючи мови, учасники не розуміють не тільки дієвих осіб, а навіть ідеї пєси. Тепер виникає питання: для чого існують такі гуртки», запитує «Рад. Станичник». Відповідь ясна: щоб дурити Українців, щоб гальмувати українську справу, бо робітники Катеринодару, в більшості своїй, українці, вони бажать чути пєси на рідній мові***), так от їх потребу й задовольняють подібні «українські артисти з Москви».

*) Як відомо, большевики викидають мільйони карбованців на агітацію в чужих землях, а на Північному Кавказі не дають грошей на співробітника української газети.

***) Це є головний клуб для робітників міста Катеринодару.

***) Про це писало навіть «Красное Знамя».

Призначати в українські школи завідуючими росіян, організувати українські гуртки з росіян, а, разом з тим, карати Українців «за ведення роботи на украинском языке», — так можуть робити тільки закляті й уперті вороги відродження українського народу! Коли за ведення праці українською мовою витаняють із пануючої комуністичної партії, коли голова уряду, комуніст Нейбах, не цікавиться українськими школами, коли наркомос Луначарський проголошує можливість переведення українських шкіл на російську мову, коли влада не дає коштів на українську книжку, на українську газету, на українську школу, то що ж забороняє решті росіян перешкоджати веденню культурної праці серед українського населення Кубані? Наведемо для ілюстрації декілька прикладів запозичених з комуністичних газет, що виходять на Кубані:

«В городе (Краснодаре) на окраинах процент украинцев достигает 80—90%, а преподавание в школах, за небольшими исключениями, ведется на русском языке. Введенное в прошлом году в окраинных школах украиноведение проходило слабо и не дало реальных результатов. Педагоги (русские — примітка «Красного Знамени») школ 1 и 2 ступени слабо или почти совсем не интересовались вопросом украинизации», пише газета «Красное Знамя» 11-X-1925 р. А ось що пише газета «Радянський Станичник» (12-XI-1925): «Ст. Полтавська. На засіданні Станради в біжучих справах було поставлено питання про те, на якій мові вчити дітей в школі. Це питання поставив робітник, котрий недавно прибув у ст. Полтавську. Він указував, що однієї російської школи мало, що треба відкрити ще одну. В станиці 95% складають українці. *Населення — хлібороби заявили, що наші діти вчилися по українськи, то й нехай вчаться.* На сцену виліз тоді учитель, котрий почав доказувати станичникам «превосходство русского языка пред украинским». Тільки хлібороби припинили «горячу» промову і попрохали його зійти зі сцени».

А ось із станиці Іванівської пишуть — «багато наших робітників вороже ставляться до поширення роботи українських шкіл».

Ось «Червона Газета», що виходить у Ростові, 20-XI-1926 р., писала про працю українського відділу Кубанського робфаку наступне: «У нашому рабфаківі українизація не дає себе почувати... Росіяне з призирством дивляться на українську мову. На зборах студентів 12-X було подане питання до президії українською мовою. Росіяне-студенти казали (звичайно не всі): «Что за дурак такой; разве не мог написать по-русски, а то прет — «прохаем»... кімната»... Таких випадків у нас трапляється багато... Навчання йде українською мовою, але завдання даються студентам на російській мові. Студенти гають даремно час, приходиться завдання перекладати на українську мову, або писати відповіді російською мовою»...

Сам завідуючий освітою в Кубанській окрузі, комуніст Потапов, про цю агітацію пише наступне: «В некоторых районах положение культурно-просветительной работы на украинском языке является ненормальным, так как часть местных работников ведет неправильную линию, идущую против украинизации, одни оказывают противодействие открыто, иногда ставят данный вопрос на разрешение учащихся первой ступени (безграмотных) и прибегают к другим средствам, совершенно ненужным

и недопустимым. Другим тормозом в деле украинизации является отрицательное отношение к этому вопросу со стороны части руководителей просвещения, проявляющих излишний русский шовинизм». Хто ж признає на посади «руководителей просвещения, проявляющих излишний русский шовинизм?».

В оцёму «русском шовинизме» і все діло! В яку б партійну одягу він не одягся, а все його криваве й ненажерливе обличчя вилазе наверх. Не тільки росіяне-комуністи, в міру сил своїх та уміння, ведуть боротьбу проти українського національного руху, це ж саме зустрічаємо і в еміграційній російській пресі*).

У вересні місяці 1926 р. з Ростова була послана в Єйський і Старомінський райони спеціальна комісія для обслідування цих районів збоку українзації. Що ж найшла ця комісія? Газета «Червоний Прапор» (за 26-IX-1926) з приводу роботи комісії пише наступне:

«Відносно українзації цих районів питання підіймається тільки зараз... в ст. Старомінській уже мається 5 українських шкіл, українізовані лікнепи (пункти ліквідації неписьменности), українізована хата-читальня»...

Комуністи ставлять це питання перший раз тальки в 1926 р., а населення, при допомозі своєї інтелігенції, давно вже має 5 українських шкіл! Далі та ж газета повідомляє: «Старомінський район має 84.475 душ населення переважно українського (80%). Населення поділяється на козаків (51.566) та іногородніх (26.905), але і ті і другі користуються українською мовою. Те-ж і в Єйському районі. Наприклад, ст. Довжанська має 10.942 душ населення. Козаки — бувші запорожці, іногородні — переселенці з Чернігівщини, Київщини та Полтавщини. Російська мова тут «не в моді». Комісія скрізь скликала збори станактиву, обговорювала питання з місцевими партосередками, з шкільними радами, з профактивом робітників освіти, і скрізь за малим винятком зустрічала прихильне відношення до питань українзації».

Цю довшу цитату наводимо, щоб на підставі матеріалів і всебічного обслідування питання, зробленого цією комісією, показати і національний склад населення цих районів і його відношення до українзації. Це все сконстатовано в місяці вересні, а ось в газеті «Молот» (за 5-X-1926) в кореспонденції з тієї ж ст. Старомінської зконстатовано другий факт: *«Отмечено, что в районах и отчасти в станичных организациях руководящий состав работников украинского языка не знает, что затрудняет массовый охват работы на родном языке и делает трудно осуществимым приближение аппарата к населению».* Цей факт констатує бюро Старомінського райкому комуністичної партії.

Хто ці люди, що складають «руководящий состав в районных и отчасти станичных организациях», відкіля вони й чого прийшли на Кубань? Наколи б ці «руководящие работники» були родом з Кубані чи з України, вони знали б українську мову! Чи це не ті, що прислані на Кубань, «чтобы дать голодающей России хлеба!», як писав В. Чорний.

*) Газета «Руль» за 10-I-1925 писала: у нас в деревне (на Україні — прим. П. М.) тепер два фронта: бандиты и украинизация».

Здається, що питання ясне: це в урядовці, прислані московською комуністичною владою на Кубань, щоб переводити тут в життя таку економічну й національну політику, котра для Москви дає щороку десятки й сотні мільйонів карбованців прибутку. В попередніх розділах вже говорилось про те, що і як роблять на Кубані ці московські «руководящіє работники». Вони наближаються до населення не для того, щоб допомогти йому, а для того, щоб зтягти з нього побільше ріжних податків.

* * *

Не дивлячись на зовнішні несприятливі умови, українці на Кубані, перебуваючи під московською комуністичною владою, не тільки не залишили праці на користь рідному народові, а вживали всякої найменшої можливості для того, щоб ширити рідну школу, рідне слово, рідну культуру поміж громадянами. Так, крім згаданої вже праці по організації початкових шкіл по станицях Кубанської округи, вони повели широку працю по підготовці культурних робітників: в місяці квітні 1925 р. вони зібрали в Катеринодарі зїзд українських учителів, на якому одверто заговорили про болячки української національної роботи на Кубані; в місяці червні того ж року були відкриті в ст. Полтавській курси для українських учителів; в тому ж місяці червні було скликано на конференцію учителів українських шкіл у ст. Полтавській, а в місяці грудні в ст. Славянській. Далі, примусили владу відкрити в 1925—1926 шкільному році українські відділи на робітничому факультеті й при Педагогічному Інституті в Катеринодарі, розіслали по станицях 133 українських дитячих бібліотеки для початкових шкіл і 28 бібліотек для шкіл II ступня, у всі великі станиці передали педагогічні українські бібліотеки, відчинили Кубанську філію організації українських молодих письменників — «СІМ» («Село і Місто»).

Українське населення Кубані цю працю інтелігенції підтримувало, результатом чого й було те, що в 70 станицях на Кубані в-осени 1925 р. вже були українські школи. Розуміється, що для задоволення потреби населення в рідній школі цього замало, але це зроблено на Кубані за часів політичного, економічного й національного гніту.

Комуністична партія примушена була й сама звернути уваги на цей рух, і от 11—12 листопаду 1925 р. агітаційний відділ Кравцового Комітету комуністичної партії в Ростові затверджує спеціальний програм праці комуністичної партії серед українського населення на землях Північно-Кавказького Краю. У цьому програмі дуже обережно й в загальних рисах говориться про необхідність організації школи, говориться про бажанність ведення роботи на рідній мові серед «піонерів, жінок та комсомолу, також говориться про необхідність організації комісій для вивчення питання про перевод діловодства радянського апарату на українську мову». Ми ще не знаємо, які позитивні наслідки мали ці ухвали, бачимо тільки, що на українську справу коштів не дають, як і раніш не давали, і що вже в 1926 р. зачинили єдну українську газету «Радянський Станичник».

П'ять років збирались видавати українську газету, нарешті вийшла вона, малесенька й бідна. Але, не дивлячись на це, почала вона розбуджувати національну свідомість, почала скупчувати молоді українські сили на Кубані, мала вже 100 кореспондентів з станіць, і її придушили.

Припинили те, на що потрібні були всього тільки сотні карбованців у місяць. То хіба ж найдуться мільйони на українську справу?! Розуміється, мільйони знаходяться, але їх щороку забирають і вивозять до Москви на потреби її влади і тамтешнього, Московського народу.

Добре бачуть Українці на Кубані, що культурна праця серед свого населення, її розміри, зміст і напрямок, тісно зв'язані з політично-державним устрійом Кубані, залежать від того, хто господарює в цій країні. Вони бачуть, що не можна сподіватись на те, щоб змінилась політика радянської влади відносно Кубані й через те починають шукати шляхів, які б забезпечили можливість праці для рідної країни, для рідного народу. Вони поки що потихеньку, по кутках дебатують питання про автономію, або й про самостійність Кубані. Про це довідується пануюча партія і влада. Ось що писала з приводу цього явища газета «Радянський Станічник» (15. V. 1926):

«Де хто думав, що партія тільки на словах згодна з українізацією Кубані, а на ділі, «пасивно забороняє»*). З-за того вони ставились не дуже прихильно до Радвлади і партії. Знаходились «ватажки», які хотіли використати українізацію з контр-революційними замірами. Але недовірря до партії розвіялось, коли всі побачили, що українізація провадиться дійсно і практично. Тоді у контр-революційних ватажків випав останній козирь». Але вони стали відшукувати новий козирь. Для цього вони стараються роздуть «автономізм» серед населення і згодні тепер же ставити питання гостро: «Чи автономна Кубань чи ні?» Тільки населення вже не йде на такі вудочки. Кожному зрозуміло, що українізація є не мета (ціль), а тільки засіб для ускорення культурного й економічного розвитку населення. Тому й українізація повинна йти таким шляхом, який найбільше і найзручніше допомагає такому розвитку. «Автономія», або самостійність не тільки не допомагають нічому, а, навпаки, можуть доставити зараз зайві турботи і витрати для населення. Коли відокремлення населення, яке перейде цілком на українську мову, стане можливим і необхідним, то ніхто не стане на перешкоді. Але тепер контр-революційні ватажки прикривають «автономізмом» свої дійсні заміри. Їм вже ніхто не повірить і не стане підтримувати дурні вигадки».

Цю замітку ми наводимо всю цілком, від слова до слова. Не дивлячись на езоповську мову її, все ж вона досить виразно малює те, як ставиться населення й до українізації й до радвлади. Населення добре бачить, хто перешкоджає йому в цій справі і воно хоче усунути ці перешкоди, а для цього треба розірвати залежність Кубані від московської влади, відціля й «автономізм», відціля й самостійність, відціля й «ватажки». Автор дуже помиляється, кажучи, що «коли відокремлення населення стане можливим і необхідним, то ніхто не стане на перешкоді».

*) Раніш на підставі даних радянської преси ми вже зконстатували, як в дійсності російські комуністи ставляться до національного питання на Кубані: забороняють українізацію не тільки «пасивно», а иноді зовсім активно!

Здавалось би, що нічого дивного, нічого неприродного немає в тому, що кубанці ведуть боротьбу за усамостійнення Кубані від Москви, що вони висовують при більшовицькій владі зовсім легальну форму — автономію. Більшовики самі ж вихваляються тим, що вони ніби-то стремлять до розкріпощення поневолених царською Росією народів. Дійсно на 1 січня 1926 р. на папері значиться, що в РСФСР входять 11 автономних республік і 12 автономних областей, а ССРСР складається з 6 союзних республік: Російської СФСР, Української ССР, Білоруської ССР, Закавказької ССР, Узбекської ССР і Туркменської ССР.

Коли більшовики не допустили об'єднання всіх земель, заселених українцями, від Збруча до Кубані, в одну Українську Республіку, то чому українцям Північного Кавказу вони не дали принаймні автономних прав? Чим ці українці гірші від корельців, зирян, вотяків, башкирів, німців на Волзі, кімликів й інших, що мають «автономні республіки?» Українці в Північно-Кавказькому Краєві, коли брати його без гірських народів, складають не менше 60% всього населення, а в Кубанській окрузі — не менше 80%.

Здається, що ні ступінь розвитку національної культури, ні географічні й економічні умови, ні відсоток росіян, що живуть серед перелічених народів, не дають їм переваги перед українцями Північного Кавказу. Звернемось до радянської статистики, подивимось, що вона говорить про розміри й національний склад «автономних республік» — Карельської, Зирянської й інших*).

Автономні республіки і області	Площа в тисячах кв. км.	Населення в тисячах душ	Національний склад населення	
			Інородц. %	Росіян %
Карельська автономна ССР	108,0	218,8	43,0	55,7
Вотська автономна область	28,4	784,2	56,9	39,5
Марійська автономна область	18,2	395,4	54,4	40,4
Башкирська автономна ССР.....	154,0	2.483,4	36,8	33,7
Татарська автономна ССР	65,5	2.925,0	49,0	45,0
Німців на Волзі ССР	27,3	503,4	67,5	21,1
Кімлицька, автономна Р.....	76,4	164,0	53,0	?

Що говорять ці цифри? 1) Що національності, відокремлені в ті чи інші автономні республіки, складають 36,8%—67,5% всього населення, 2) росіяне, що живуть на території тієї чи іншої автономної республіки, складають значний відсоток — від 21,1% до 55,7%, 3) що ці автономні республіки по кількості населення не більші, а менші Кубані, а, тим більше, Північно-Кавказького Краю. Чому ж це 100.000 карелів, або кімликів мають право на автономію, а 2 мільйони українців на Кубані, або 3½ міль. українців Північного Кавказу таких прав не мають?! Від Батайська, що біля Ростова, від Лежанки і ст. Торгової й до Новоросійська й Туапсе українці сидять суцільною масою, що складає не менше 80% всього населення. Чому вони не мають автономії? Хоч би на папері, як це мають інші?

*) Див.: «Весь ССРСР».

Хіба кубанці не воювали за свою самостійність 2½ р.? В 1917 р. не тільки Краєва Рада висловила за боротьбу з більшовиками, а і зїзд іногородніх в місяці листопаді й грудні приймав подібні ж постанови! Не слід забувати, що оружну боротьбу з більшовиками на початку 1918 р. вів Кубанський уряд, котрий складався з 5 представників від козаків, 5 представників від іногородніх та 1 — від горців.

Кубанська Законодавча рада також складалась тоді з 46 козаків, 46 іногородніх і 8 горців, і саме ця Рада й підтримала оружну боротьбу проти тих більшовицьких військ, що йшли тоді на Кубань по приказу Москви! А хіба Рада не вела боротьби проти Денікіна? Вела! Не даром же самі більшовики визнають, що вони завоювали Кубань!

Таким чином, здається, всі підстави є для того, щоб кубанці й тепер домагались «розірвати залежність Кубані від московської влади!»

Московські комуністи (та й не тільки комуністи, а майже всі «московські люде») через те з усіх сил і гальмують справу українізації, бо ж як раз і боїться цього «відокремлення». Через те вони й карають своїх же комуністів «за ведення роботи на українском язике», через те й мова українського народу є «собачий язык», через те й на посади завідуючих українськими школами призначаються росіяне, які зовсім не розуміють української мови, через те й організуються при російських робітничих клубах «українські драматичні гуртки із росіян», через те й про українську школу в Кубанській окрузі «мовчить» комуніст Нейбах, а в Чорноморській, Армавірській та по інших округах Північно-Кавказького Краю при ОНО (отдел народного образования) немає завідуючих українськими школами, через те до кінця 1925 р. комуністична партія «мовчить» про українізацію Кубані й цілого Північно-Кавказького Краю, через те й немає коштів на українські газети, книжки, школи, в той час, як з Кубані щороку забираються десятки мільйонів карбованців і десятки, як що не сотні мільйонів лудів зерна і вивозяться з Кубані до Москви!

Де вже там давати Кубані автономію! До осені 1926 р. більшовики не допустили ні в одній станиці Кубані навіть діловодства українською мовою!

«За останній рік, пише Б. Вишневецький в газеті «Червоний Прапор» (за 18. IX. 1926 р.), дуже багато писалось в газетах, говорилось на ріжних зборах про українізацію Кубані. А де-які установи прямо виносили палкі резолюції про те, щоб українізувати в станицях не тільки школи та хату-читальню, а й радянський апарат (станраду, суд й т. п.). Одначе від цього нікому не лекше. Постанови залишились на папері... Станична рада ст. Уманської, Кубанської округи, ще в лютому місяці прийняла постанову про українізацію. Рада хутора Козаче-Мальованого, Кореновського району на Кубані, й вивіску зняла з ради й написала нову українською мовою. А українізація так таки й не проводиться!.. Районні виконкоми стоять збоку й чекають, що воно з цього вийде. Українська секція (комуністичної партії — прим. П. М.) теж неначе й не чула про це!

Досить розказувати «теплі» слова про українізацію! Треба взятись за практичну роботу!» — закінчує Б. Вишневецький.

Дійсно! Чи не досить вже більшовикам обманювати населення Кубані?! Районові виконавчі комітети на Кубані в 1926 р. складаються з 66,3% росіян і 29% українців. Тепер зрозуміло, чому це вони «стоять збоку», як пише Б. Вишневецький, коли питання йде про українізацію Кубані. Хіба члени цих виконавчих комітетів працюють для того, щоб помагати культурному й національному відродженню Кубані?! Та зовсім не для цього! Наказано їм тягти багатства Кубані в Москву, вони це й роблять занадто старанно й успішно. А що до українізації, так можна й почекати, «що з цього вийде!» Це так в 1926 р., а раніше так просто «честью просили» не вживати «этот собачий язык», і навіть голову української учительської семінарії заарештували й виключали з партії.

А чому ж на Великій Україні не чекають, а організували «Молдавську Республіку», а в сотнях сел завели діловодство на мовах польській, жидівській, російській, німецькій й т. и. Ось голова Маріупольського Окружного Виконавчого Комітету докладав на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад (Харківські «Вісти» за 27. V. 1926 р.) про те, що «в Маріупольській окрузі утворено низку національних сілрад — грецьких, татарських, єврейських, болгарських, руських, га інших, де діловодство провадиться на мовах відповідних нацменшостей... По окрузі утворено судові камери нацменшостей і т. и.»

За даними газети «Вісти» (за 11-I-1927), що виходить в Харкові, до кінця 1926 р. на Україні було вилучено 933 національних рад:

руських	.	.	.	.	.	306,
німецьких	.	.	.	.	.	228,
польських	.	.	.	.	.	137,
єврейських	.	.	.	.	.	117,
молдавських	.	.	.	.	.	52,
болгарських	.	.	.	.	.	47,
грецьких	.	.	.	.	.	39,
чеських	.	.	.	.	.	13,
білоруських	.	.	.	.	.	2,
шведських	.	.	.	.	.	1.

де все діловодство провадиться на відповідній мові.

Чому це можна й слід робити на Україні, а на Кубані й Північному Кавказі цього не робиться! Де ж логіка, де навіть більшовицька правда й послідовність? Чи більшовики думають, що як підгребли Кубань під себе, так можна тепер безкарно й без кінця тягти з неї всі її соки, знущатись над її населенням, грабувати його працю, нищити його фізично й духовно?! Невже це є шлях до комунізму на землі, шлях обману, вилучення, руйнації, одвертого й брутального насильства!

Чому це більшовики в газетах на Великій Україні так голосно й старанно пишуть про насильства поляків над українцями, що дійсно так страждають під Польшею, а чому вони мовчать про те, що твориться над українцями в РСФСР і зокрема ця Північному Кавказі?!

Все це робиться свідомо й уперто на протязі цілих років, хоч по договору про утворення ССРСР Москва добровільно прийняла на себе обов'язок задовольняти потреби українського населення, що залишилось поза межами Української Республіки. Приклади того, як задовольняються

ці потреби комуністичною владою, ми навмишене взяли з радянської преси, яка, розуміється, є далекою від думки бути «унтер-офіцерською вдовою», що сама себя «высекла». А що ж там твориться в дійсности, коли наведені нами факти попадають навіть на сторінки комуністичних газет?

Такий поведінці московських комуністів ми не дивуємось, бо іншіми вони не були й не можуть бути! Український нарід зробив уже з цього свої висновки. Ці висновки робить і та частина українського населення, що замешкує Кубань й на цілий Північний Кавказ. Це й родить «ватажків», що шукають кращого шляху для допомоги своєму народові. Ось якийсь молодий кубанець у газеті «Радянський Станічнийк» (№ 6 за 1926 р.) написав:

«Мені Кубань мамуся,
Бабуся — Україна.
Кубань і Україна
Були одна родина»...

В цьому примітивному віршові — цілий політичний програм.

Комуністи не раз писали в газетах і висловлювали на мітингах правдиву думку про те, що на Кубані до революції була, порівнюючи з Росією, числена інтелігенція, але вона або залинула в боротьбі, або виїхала за кордон, і що комуністи-росіяне виховують тепер нову кубанську радянську інтелігенцію. Дійсно, на Кубані в огні революції й боротьби виростає молоде, національно й політично більш свідоме, більше здатне до національної праці, ніж батьки, покоління, що одверто поведе далі боротьбу за кращу долю працюючих. Треба також, щоб кубанська еміграція не спала, щоб вона зняла зі своїх очей політичну полуду, прищеплену старою школою Іловайських і Белярмінових, прищеплену ідейними рабами старих і нових панів; треба, щоб кожний кубанець знайшов своє місце в національній роботі.

Малі й великі славянські народи: чехословаки, поляки, болгари, росіяне, югославяне мають свої школи, свої суди, свої війська, свої держави.

За свою культуру, за збудування своєї самостійної держави бореться й український нарід!

Вибороли свою самостійність маленькі народи — финський, естонський, латиський, литовський та й живуть тепер значно краще, ніж ті народи, що не здобули ще собі самостійности!

Звісно, це вони зробили не одразу й не за один рік боротьби! Ще не так давно всі ці народи входили в склад великих держав-монархій — Австро-Угорщини, Турції, Росії, Германії. У кожного з цих народів була, в свій час, і своя еміграція; далеко не вся вона дожила до щасливих часів незалежного існування своїх народів, не вся вона повернулася на батьківщину!

Тепер для кожного кубанця питання повинно стояти руба: необхідно йти зі своїм народом і допомагати йому в визвольній боротьбі, або бути зрадником, йти проти свого народу, разом з його ворогами.

* * *

РАДЯНСЬКА ВЛАДА І НАСЕЛЕННЯ.

У попередніх відділах ми вже писали про те, що «Кубань стала советской в 1920 г. не по собственным усилиям», що вона була завойована більшовиками. Ми писали й про те, чого, власне, прийшла на Кубань радянська московська влада, якими жорстокими заходами вона забирала з Кубані харчові припаси, як вона розвязувала пекуче земельне питання, як руйнувала сільське господарство, як вона «постачала» товари для Кубані, як дбала по освіту й як задовольняла національні потреби цієї країни. Населення протестувало проти насильств, що їх творила й творить радвлада на Кубані. Весь час поміж населенням і радвладою йшла не припиняючися боротьба. Згаданий вже комуніст Чорний з приводу цього писав наступне:

«И, нечего греха таить, среди некоторых, иногда довольно значительных групп населения, особенно казачьего, временами взгляд поворачивался в камыши и горы! Будучи уже советской, Кубань долгое время была как-бы осажденной крепостью, со всех сторон обложенной врагом. Временами волна бандитизма поднималась довольно высоко и иногда даже непосредственно угрожала Советской власти, принимая организованные военные формы, выливаясь в наступлении на станицы, захвате их и подступов к Краснодару. Бывало, что неделями казак и крестьянин не мог выехать в поле на работу без риска быть убитым. Органы власти, особенно станичной, постоянно находясь под угрозой банд, принимали военный облик, усваивали военные приемы управления. Чувствуя себя подстерегаемыми с неизвестной стороны, они часто в каждом жителе видели возможного изменника, не доверяя большинству населения, особенно казачьего»*).

Ці слова комуніста досить яскраво малюють взаємовідносини, що були між населенням й радвладою на протязі перших п'яти років панування цієї влади на Кубані. Вибірні станичні ради були скасовані, а на їх місце поставлені або ревкоми, або виконавчі комітети в більшості — з чужих Кубані людей. Замість таємного голосовання «вибори» переводились піднесенням рук, по списках, що їх складали комуністи. Розуміється, це була фікція й профанація виборів.

На всі не тільки більш-менш відповідальні, але й на другорядні посади призначалися люде, в більшості своїй, прислані з Москви. З місцевого населення брали на незначні посаді тільки тих, хто прославив себе в боротьбі по боці більшовиків.

Багато крові пролили ці правителі, багато лиха натворили; вони знущались над населенням, як і скільки хотіли. Де-кого з цих представників влади в 1925 та в 1926 роках самі комуністи покарали, як от в станицях Новолокинській, Єлизаветинській, а скільки кривавих володарів ще залишилось на місцях урядовців?! Покарали дрібних комісарів, а «високи» ще правлять!

* * *

*) «Красное Знамя», за 21. III. 1925.

З 1925 р. радвлда повернулася «лицом к деревне», «лицом к казакам». На Кубані, пишуть комуністи, — «казачество нужно второй раз, но уже не в военном смысле, а в политическом и общественном отношении, завоевать». Почали комуністи закликати до участі у виборах станичних рад майже все населення.

По Кубанській окрузі в 1926 р. обрано всього 202 станичних ради, в складі 10.519 членів. Із 540.317 виборців на вибори прийшло 227.539 душ, або 42,1%.

Цікаво порівняти склад станичних рад 1926 р. зі складом їх у 1925 р., а також зі складом цих рад до 1925 р.

	до 1925 р.	в 1925 р.	в 1926 р.
	%	%	%
А) Козаки	32,3	57,6	61,2
Іногородні	67,7	42,4	37,9
В) По соціальному положенню: хлібороби .	57,0	81,0	80,7
робітники	20,8	6,7	3,5
С) Участь в армії: червоноармійці	47,8	31,4	28,9
Д) Партійний склад: безпартійні	78,64	92,18	88,5
комуністи	21,36	7,82	10,9
чоловіків	88,5	90,8	93,5
жінок	11,5	9,2	6,5

Не дивлячись на те, що радвлда й комуністична партія вживають усіх заходів, щоб у склад станичних рад провести якомога більше комуністів, червоноармійців й іногородніх, не дивлячись на те, що вибори провадяться піднесенням рук, а не таємним голосуванням, у станичних радах за останні два роки кількість комуністів знизилась з 21,36% до 10,9%, червоноармійців — з 47,8% до 28,9% й іногородніх з 67,7% до 37,9%. Відсоток жінок у станичних радах до 1925 р. був дуже низьким (11,5%), а в 1926 р. ще зменшився до 6,5%.

Іншу картину уявляє з себе склад районних виконавчих комітетів. По 16 районах Кубанської округи обрано 465 членів цих комітетів. Серед них:

А) козаків	174	душ, або 37,4%
іногородніх	274	« « 59,0%
інших	17	« « 3,6%
В) серед них хліборобів .	179	« « 38,5%
робітників та наймитів .	30	« « 6,5%
ремісників	5	« « 1,1%
службовців	222	« « 47,7%
інтелігентів	29	« « 6,2%
С) за національністю:		
росіян	308	« « 66,3%
українців	135	« « 29,0%
вірмен	3	« « 0,6%
греків	1	« « 0,2%
німців	2	« « 0,4%
інших	16	« « 3,5%

З порівняння складу районних виконавчих комітетів зі складом станичних рад, бачимо, що:

1) козаки в станичних радах складають	61,2%	, а в районних комітетах —	37,4%
2) іногородні в « « «	37,9%	, « « «	— 59,0%
3) хлібороби (козаки й іногородні) «	80,7%	, « « «	— 38,5%

Районові виконавчі комітети мають де-які важливі права в сфері місцевого управління, вони мають свої кошториси, на їх утриманні є школи, шляхи, медична й санітарна справа й т. и. І що ж, — в цих комітетах хлібороби Кубані складають вже тільки 38,5%, а козаки тільки 37,4%. На першому місці стоять службовці: їх 222 душі, або 47,7%; це є окремий тип радянського урядовця, що пускає коріння в кубанський ґрунт.

Ще більш цікаву картину будемо мати, коли порівняємо національний склад населення Кубанської округи з національним складом районних виконавчих комітетів: за даними радянської преси в цій округі українці складають не менше 80%, а коли візьмемо тільки населення станиць та сел, то відсоток українців підніметься до 88%—95%, росіян же буде менше 10%.

А в районних виконавчих комітетах українців нараховано тільки 29%, натомість росіян — 66,3%.

Значить в українській кубанській округі справами керують росіяне, а українське населення мусить працювати в степу, платити податки Москві, утримувати її урядовців, давати синів у червону армію й т. п. До громадських справ його допускають, щоб не можна було сказати, що українців у виконавчих комітетах зовсім немає, але допускають їх такий відсоток, щоб фактично можна було вести діло й без них.

В цьому відношенні особливо є цікавими результати виборів до мійської ради в Катеринодарі. Обрано було в 1926 р. 456 членів цієї ради, між ними комуністів 231, безпартійних — 225; за національністю: росіян — 383 душі, або 84%, українців — 15 д., або 3,3%, інших — 58 д., або 12,7%.

За даними мійського перепису 1923 р., як було сказано вже раніше, в Катеринодарі українцями себе проголосило 48.000 душ, або 33%, а в мійській раді українці складають тільки 3,3%.

Ясно, що Кубанню правлять чужі, московські люде, котрі, як повідомляє газета «Молот», «українського языка не знают, что... делает трудно осуществимым приближение аппарата к населению», або, як писала «Червона Газета» (20-X-1926 р.) — *«У нас керовники радянських та громадських установ станиці, замість того, щоб пояснювати громадянам національну політику компартії і радвлади... вороже ставляться до українзації, бо майже всі вони не розуміють національної політики й висловлюються проти українзації, ставлячи свої власні інтереси вище громадських. Це помітно майже по всіх Чорноморських станицях... При таких умовах поспробуй заговорити про українзацію!»* — говорить комуністична «Червона Газета». Це комуністи — плантатори, головним завданням котрих є — зтягати з населення Кубані добро для метрополії — Москви.

У розділі «національна справа» ми говорили про те, що в Катеринодарських початкових школах в 1924—1925 шкільному році учителі-росіяне не захотіли вести роботу по українознавству навіть в тих школах, де українські діти, по свідцтву комуністичного «Красного Знамени», складають 80%—90%. Цих дітей вчать по-російськи й бояться російською мовою розказати про Україну, про український нарід, та про його культуру. Цей ганебний факт можна пояснити тільки тим, що в Кате-

ринодарі, як і на цілій Кубані, діло освіти тримають в своїх руках вороги українського народу та його культури!

*   *
*
*

В більшості станиць вибори пройшли під знаком більш чи менш гострої боротьби поміж козаками й іногородніми. Ця ворожнеча приймає часто характер одвертої боротьби, коли одна частина населення загрожує другій кривавою розправою. Другий Окружний зїзд рад, 19 березня 1926 р., з приводу цього сумного явища випустив прокламацію до населення Кубані. В цій прокламації, між иншим, говорить наступне:

«Съезд советов не может не отметить того чрезвычайно прискорбного явления, которое до сего времени наблюдается в единой трудовой хлеборобской семье станиц. Съезд имеет ввиду *сословную рознь* между хлеборобами казаками и иногородними, которая до сего времени разделяет их на два чуждых, а иногда и враждебных лагеря, мешая мирной работе по восстановлению хозяйственной и культурной жизни. Помните, что до тех пор, пока в вашей среде будет сословная вражда, не сможете восстановить и наладить свое хозяйство, не сможете упорядочить, как надо, всю общественную жизнь станицы, не сможете построить то лучшее будущее, к которому мы стремимся».

Це все так, але хто ж винен в тому, що одну частину населення Кубані (козаків), радвлда протягом пяти років тримала на становищі пасинків «в советской семье», хто винен в тому, що й досі по станицях відповідальні посади займають ті, хто пролив стільки козачої крові; хто винен в тому, що й досі синів Кубані держуть на засланні в далеких краях ССРСР, що й досі маються по станицях «чорні списки».

А для чого це й в 1926 р., всякими заходами, накидають станицям комуністів та більшості станиць не дають можливості обрати на громадські посади таємним голосуванням тих людей, що найбільше здібні до громадської праці?!

Цікаво тут подати відомости про кубанську комуністичну партію. Ці відомости візьмемо з доповіді комуніста Маслієва, яку він зробив на Кубанській комуністичній конференції, що відбулась в Катеринодарі на кінці 1925 р.: «Наша организация по своему политическому уровню является чрезвычайно низко развитой: до 60%—70% в среднем в нашей организации составляют политически неграмотные товарищи; из этой же цифры около 20% приходится на вовсе технически неграмотных (що не уміють ні читати, ні писати — П. М.). Вы можете себе представить, как эта организация, при всех усложнившихся условиях, может правильно руководить, анализировать обстановку, правильно учитывать перспективы и на основе этого анализа и учета руководить массами. И не можем ли мы при нашем культурном уровне отстать от культурного уровня масс? Да, можем!» Так каже не якийсь контр-революціонер, а правдивий комуніст про свою партію.

При такому складі комуністичної партії може бути, нам здається, тільки два виходи: або перейти цілком на шлях трудового дійсного демократизму в управлінні економічним і культурним життям держави,

або тримати й надалі владу над населенням військовою силою, терором та примусом взагалі!

Большовики вибирають другий шлях. Вони дуже обережно поведуться з робітниками взагалі, а також зі селянами Центральної Росії, бо їм є необхідний спокій навколо Москви та по містах, щоб можна було міцніше тримати владу в руках. Необхідно також мати добре озброєну слухняну армію. Але до всього цього треба мати ще й значні кошти, щоб утримувати органи влади й військо, щоб було за що вести агітацію. І ці кошти за всяку ціну большевики дістають на Україні, на Кубані, на Донщині, за Волгою й т. и.; вони держуть в руках держави зовнішню й внутрішню торгівлю, щоб шляхом «регулювання ринку» видавлювати гроші знову ж таки для потреб влади.

Щоб мати кошти, большевики завели в 1925 р. «казенную продажу питей» та й топлять тепер в горілиці робітників і селян СРСР.

Не будемо говорити про те, який лад панує в Москві, може він є й добрий для тамтешніх людей, ми говоримо тільки про те, що дала радвлда Кубані, що придбала за цієї влади більшість її населення або що ця більшість страшила.

* * *

ВИСНОВКИ.

Цим ми закінчуємо огляд найголовніших сторін життя Кубані під московською комуністичною владою за рр. 1920—1926.

Які ж висновки можна зробити?

Географічне положення Кубані, природні багатства, її тепле підсоння, працездатність її населення створили умови величезного економічного й культурного прогресу цієї країни за останні перед світовою війною десятиліття.

Загальний економічний стан населення перед світовою війною був тут значно кращий, ніж положення населення бувшої Росії: це видно хочби з даних про споживання харчових продуктів і ріжних товарів на 1 душу населення на Кубані і по інших районах*):

Див. діаграму № 1, на стор. 189.

Московська большевицька влада, завоювавши Кубань, поводитьсь з нею дійсно, як з російською колонією:

1) вона щороку стягає з Кубані на десятки мільйонів карбованців ріжних податків, а, крім того, «єдиний сільсько-господарській податок», на котрий іде, приблизно, $\frac{1}{6}$ частина врожаю;

2) мимо того, шляхом так званої «купівлі» лишків врожаю по дуже низьких цінах щороку забірає з Кубані ще на десятки мільйонів карбованців збіжжя, худоби й т. п.**), в той же час большевицька влада дово-

*) Див. Мерхалев. Матеріали по экон. полож. Куб. Края.

***) Ось голова Північно-Кавказького Виконавчого Комітету, комуніст Богданів, на комуністичній конференції в Москві в місяці жовтні 1926 р., такими словами характеризує большевицьку «торгівлю» на Північному Кавказі: «В результаті мероприятия по организации хлебного рынка нам удалось, с одной стороны, выполнить 100% заданий (даних московською владою, примітка П. М.) по хлебозаготовкам и хлебозаэкспорту, а, с другой стороны, держать цены на намеченном уровне значительно ниже окружающих»

зять на Кубань незначну кількість фібрично-заводських товарів і розпродає їх тут по надзвичайно високих цінах. Дякуючи цьому хлібороби Кубані та й інші трудящі верстви населення Кубані за свої кошти, здобути тяжкою працею, не одержують потрібної кількості так необхідних їм мануфактури, взуття, сільсько-господарських машин, заліза, лісних матеріалів й т. п.

Див. діаграму № 2, на стор. 190.

Не маючи можливості довести на Кубань потрібну кількість товарів з ССРСР, комуністична влада не дає Кубані можливості за власні кошти одержати конче необхідні товари з-за кордону. Подібна політика Москви викликає конфлікти навіть поміж комуністами, тими, що сидять у Москві, з одного боку, й тими, котрі по призначенню тієїж Москви правлять Північним Кавказом, з другого.

Не тільки завдяки світовій війні й революції, а, головним чином, дякуючи послідовно й свідомо вжитим московською владою методам колоніальної політики, не дивлячись на колосальні зусилля й уперту працю трудящих верств по господарській відбудові Кубані, ця країна й на сьогоднішній році перебування її під більшовицькою владою знаходиться ще в дуже тяжкому економічному й культурному стані:

1) без плугів і букарів — 56,9% господарств, без косілок — 87% господарств, без коней — 53,6% госп., без робочої худоби взагалі — 43,3% господарств.

Див. діаграму № 3, на стор. 190.

2) Площа засіву на Кубані ще й досі не досягла розмірів до військових часів на 17—20% (біля 500 тисяч дес.), хоч земля й розділена «по числу едоков». Дякуючи не тільки зменшенню площі засіву, а також і плохій обробці землі хлібів врожаї, пересічно, стали значно нижчі врожаїв до військових, а через те загальний збір, на Кубані тепер менше щорічного збору перед війною майже на 50%, або приблизно на 110—112 мільйонів пудів, себ-то тільки на зборі хлібів Кубань щороку втрачає більше 100 міль. карб. А ще ж «єдиний сільсько-господарський податок», а ще ж більшовицька «купівля»...

Див. діаграму № 4, на стор. 191.

3) Не більше 4 десят. сіють 202000 господарств, або 47,4%, від 4 дес. до 8 дес. сіють — 30,5% госп., від 8 дес. до 16 дес. — 17,9%, від 16 дес. до 25 дес. — 3,3% і більше 25 дес. тільки 0,7% господарств.

Див. діаграму № 5, на стор. 191.

4) Незначна по своїм розмірам і продукції фабрично-заводська промисловість Кубані і в 1925—26 рр. переживала ще тяжку кризу, і навіть та, що, здавалось, добре забезпечена тут сирівцями — млинарська і олійна. Взагалі фаб.-зав. промисловість на Кубані не досягла ще розмірів продукційності до військових часів*).

щих районів. Эта низкая цена дает нам возможность экспортировать наш хлеб с достаточной прибылью и тем самым улучшить положение нашего торгового баланса, получая на вывозимом хлебе значительную прибыль» («Красное Знамя», за 2. XI. 1926 р.).

Є загально відомий факт, що більшовицька влада в цілому ССРСР держить дуже низькі ціни на продукти сільського господарства, але на Північному Кавказі ціни ці ще «значительно ниже окружающих районов».

*) Згаданий вже голова Північно-Кавказького Вик. Комітету, ком. Богданов, кон-

Большовицька московська влада своєю колоніяльною політикою систематичного й упертого видавлювання прибутків з Кубані нищить найважливі культури в цій країні.

5) Стан залізниць Північно-Кавказького Краю дуже тяжкий: до 1925 р. паротяги зносились на 50—60%, основний капітал зменшився на 34,9%, маєтсья явна загроза рухові, а большевицька Москва добуває з цих залізниць баричі — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей» (залізниць). Навіть комуністи, котрі правлять Північним Кавказом, визнають таке положення безумовно недопустимим і не відповідаючим інтересам Краю.

До 1926 р. не будувалось зовсім нових шосованих шляхів.

6) Поруч з робітниками, котрі мають працю і отримують, порівнююче, не високу платню, але все ж таки живуть значно краще хліборобів, *е ще ціла армія безробітних на Кубані і взагалі на Північному Кавказі*. Положення цих безробітних є значно гірше положення безробітних в буржуазних державах Європи.

7) Стан сільського господарства на Кубані й на всьому Північному Кавказі тепер такий, що воно само викидає на торг зайву роботу силу, але стан фабрично-заводської промисловости теж є настільки тяжкий, що вона не тільки не може дати заробітку безробітним, що йдуть з села і станиці, а сама тисячами своїх безробітних гнітить хліборобів, з яких стягаються кошти на утримання безробітних.

Через все це працюючі маси Кубані й цілого Північно-Кавказького Краю стоять не тільки далеко від соціалізму, а не досягли ще й того економічного благобуту, котрий був тут перед світовою війною і котрий ніхто тоді не називав ідеальним.

Наймана праця в станиці і в місті, оренда землі, живого й мертвого інвентаря, безробіття, експлоатація й визиск чужої праці, словом, самі звичайні капіталістичні відносини панують тепер на Кубані і в цілому ССРР.

Господарство Кубані підупало ще за часів світової й горожанської війни: треба було б дати цій країні трохи відпочити, але замість цього большевицька влада енергійно і систематично експлоатує Кубань.

Значний відсоток населення Кубані немав землі. Необхідно було дати цю землю тим, хто жив на Кубані до революції і дійсно займався хліборобством чи то у своєму господарстві чи то працював, яко наймит, але не можна задовольняти землю всіх тих, котрі безупинно йдуть на Кубань з широких теренів цілої Росії, хай це будуть навіть червоноармійці.

статував на зїзді комуністів у Москві наступне: «Цены на подсолнух в прошлом году (1925) были значительно снижены и в этом году мы получили в виде ответа со стороны нашего хлебороба уменьшение посевной площади подсолнуха и в результате имеем недогруз маслосеяных заводов. То же самое и в отношении табака. Неудачно была поставлена политика кредитования в прошлом году, закредитовавшая нашего табаководы» («Красное Знамя» за 2. XI. 1926 р.).

Та ж газета «Красное Знамя» (за 7. XI. 1926 р.) повідомляла, що в 1925 р. в Куб. Окр. було засіяно табаком 8600 дес., а в 1926 р. вже тільки — 3800 дес., або 44,2% засіяного в 1925 р.

Нерозумно й просто в злочином при таких умовах давати чужинцям на Кубані величезні простори землі під концесії, або допускати, щоб землі державного земельного фонду заростали бур'янами, як це роблять більшовики.

Щоб все населення Кубані мало добрий заробіток, треба б, перш за все, підвищити культурний рівень сільського господарства, а для цього не можна стригти бідних хліборобів, як овець, щороку тяжкими податками й «твердими цінами» на пшеницю й т. п.

Необхідно стримити до інтенсифікації сільського господарства, до розвинення фабрично-заводської промисловости, необхідно збудувати численні фабрики й заводи: макаронні, табачні, миловарні, сірничкові, цукровари, чинбарні, консервні — на овочі, фрукти, рибу, м'ясо, — лісопилні, стекольні, молочні й сироварні, текстильні й т. п.

Необхідно будувати шляхи, порти, осушувати плавні й обводнювати кубанські степи, необхідно переводити електрофікацію країни, необхідно розробляти гірські багатства.

Це дало б заробіток десяткам, а то й сотням тисяч робітників...

Але для всього цього потрібні кошти й кошти, потрібні машини, необхідні різні матеріяли, необхідно розкувати пута, що звязують творчу ініціативу населення Кубані!

Натомість експлоатація, визиск, тяжкий економічний, політичний і національний гніт...

* *
*

Школа в тяжкому стані: її відвідує менше 50% дітей шкільного віку, «ужасающая безграмотность учащихся с каждым годом все увеличивающаяся», як це констатує в 1926 р. завідуючий освітою на Кубані, комуніст Потапов.

Природній нормальний процес національного відродження двохмільйонного українського населення Кубані: організацію рідної школи — початкової, середньої і високої, видання відповідних книжок і газет, переведення урядування в різних організаціях, урядових установах і в війську на рідну мову більшовицька влада послідовно гальмує ось вже сім років. За минулі довгі роки панування комуністів на Кубані не відчинено тут ні однієї середньої української школи, ні в одній станиці або в селі не переведено діловодство на українську мову, не видається тепер на Кубані ні однієї української газети, в той час, як на Великій Україні є більше двохсот російських середніх шкіл, в 306 селах заведено діловодство російською мовою, видається російською ж мовою біля 30 газет*).

* *
*

Ясно, що така політика московської більшовицької влади на Кубані не може змінитись по добрій волі червоних експлоататорів і гнобителів.

*) На зїзді представників національних мейшностей на Україні, що відбувся в Харкові на початку 1927 р., було сконстатовано, що на Великій Україні живе 2.292.000 росіян («Вісти» за 11. I. 1927 р.).

Ясно, що більшовики бояться втратити Кубань, як джерело великих прибутків у московську скарбницю, як джерело значної військової сили.

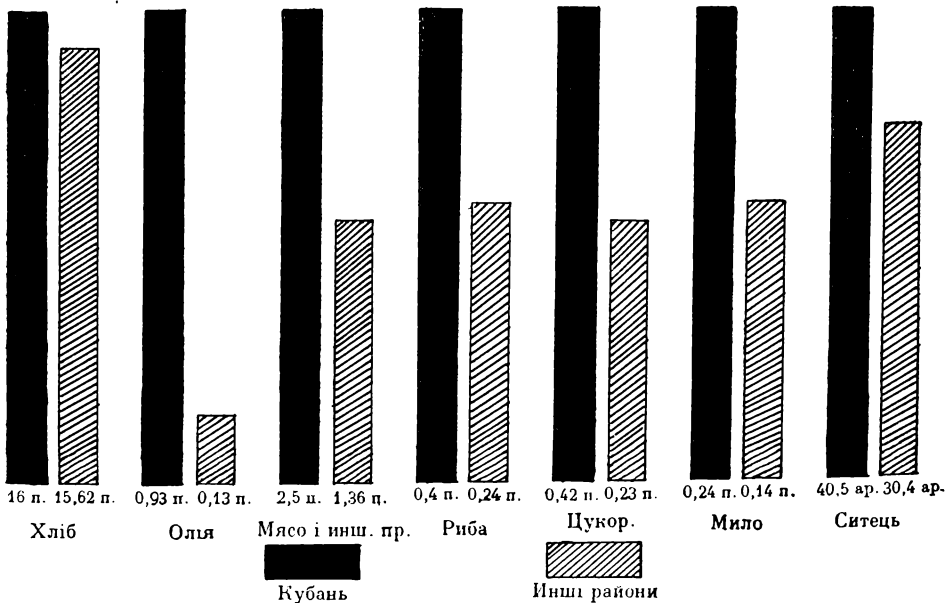
З другого боку, населення Кубані, розпочавши в 1917 р. збройну боротьбу з більшовицькою владою і, дякуючи різнородним і складним причинам, програвши її в 1920 р., в наступних роках, як видно з більшовицької преси, не припинило цієї боротьби, воно тільки міняло форми і тактику її, в залежності від обставин.

Очевидно, що й надалі більшовики будуть вживати всіх заходів, щоб міцно тримати Кубань в своїх руках, а населення Кубані не залишить своїх змагань за економічне, політичне й національне визволення своєї Країни.

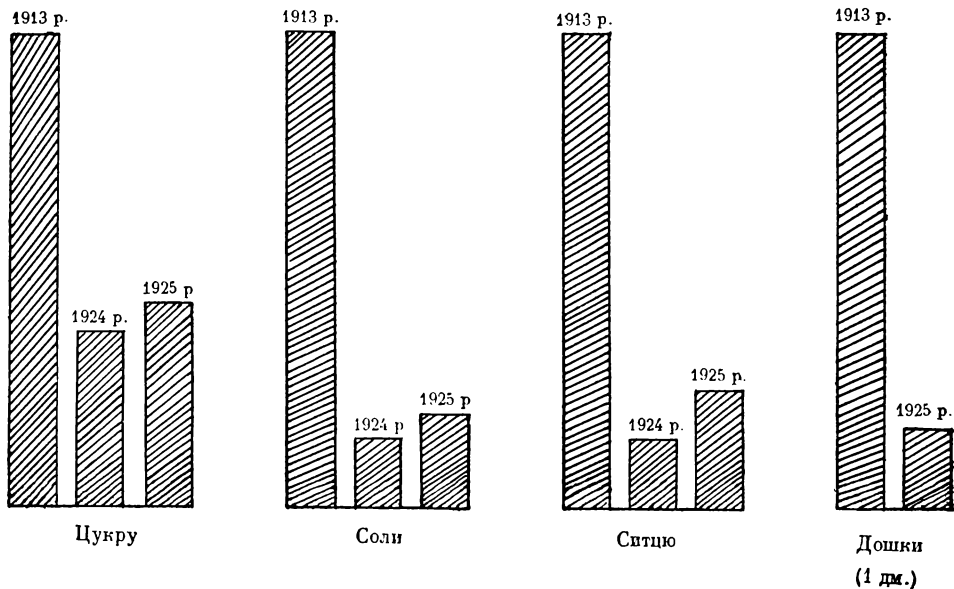
З огляду на те, що економічна й політична залежність Кубані від більшовицької Москви сталася тільки після завоювання Кубані більшовицькими військами, з огляду на те, що Москва має можливість кинути на нове завоювання Північного Кавказу й зокрема Кубані значну кількість своїх людей і великі матеріальні засоби, необхідно цій країні об'єднати свої визвольні зусилля з тими Країнами, котрі мають з Кубанню й з усім Північно-Кавказьким Краєм спільні економічні, національні й політичні інтереси і в минулому активно виявили волю до захисту своїх інтересів, своєї свободи.

В цій величезній культурно-національній праці і тяжкій і довгій визвольній боротьбі необхідно об'єднати все працююче населення Кубані, а не ділити його на стани (сословія) і групи перед військової, не викликати ворожнечі й боротьби поміж цими групами й не полекшувати цим можливість панування над Рідною Країною сторонніх сил.

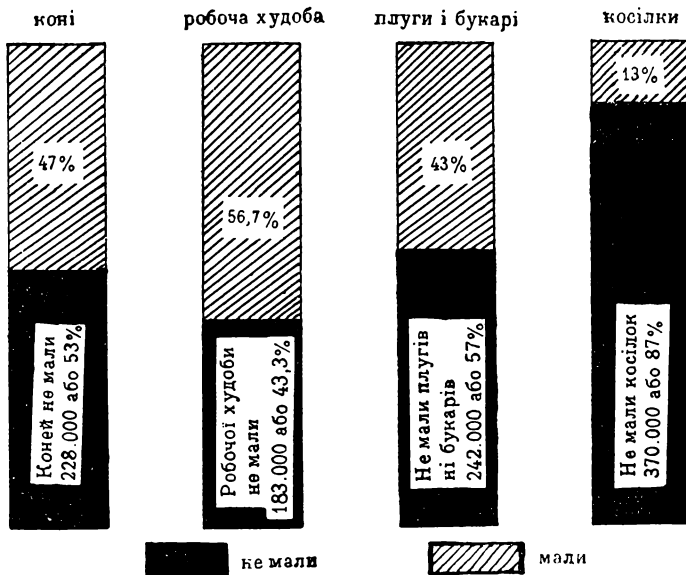
Діаграма № 1. Споживання харчових продуктів і різних товарів на 1 душу населення на Кубані й по інших районах бувш. Росії (до 1924 р.):

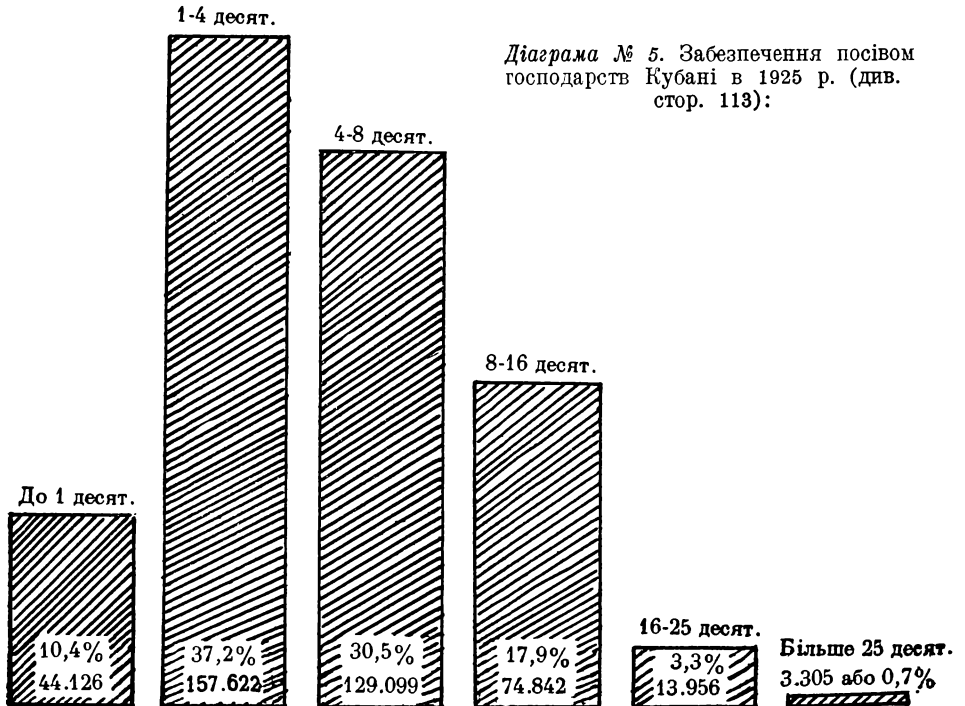
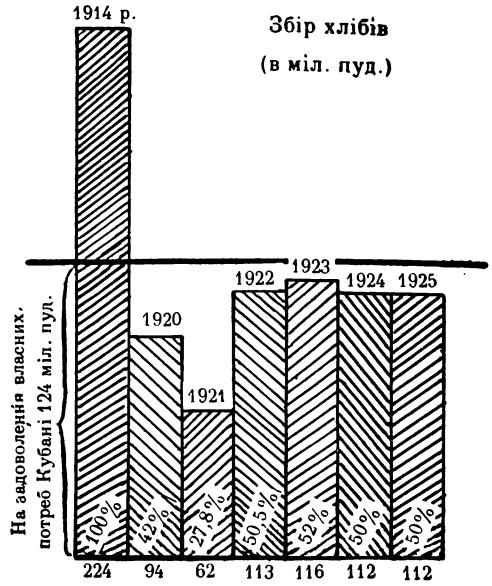
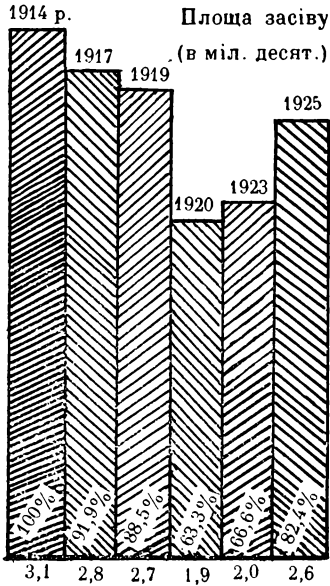
Діаграма № 2. За 1 пуд пшениці можна було купити (див. сторінка 139):

Діаграма № 3. Забезпечення господарств Кубані в 1925 р. кіньми, робочою худобою, плугами, букарями і косілками (дивись стор. 109):

Діаграма № 4. Площа засіву і збір хлібів на Кубані в 1914—1925 рр. (див. стор. 103—4, 108, 115):

Діаграма № 5. Забезпечення посівом господарств Кубані в 1925 р. (див. стор. 113):

Ці діаграми, складені на підставі більшовицьких даних і взагалі все те, що написано вище, малюють надзвичайно сумну картину положення Кубані під більшовицькою московською владою.

Де вихід?

Відповідь може бути тільки одна — в організації сил, в об'єднанні, в боротьбі за кращу долю Кубані.

